

TIDSSKRIFT FOR HISTORIE

1066
42. årgang • 3/2012

1066 - Tidsskrift for Historie

Adresse

1066, c/o Institut for Historie, Njalsgade 102, 2300 København S
www.1066.dk

Redaktion

Jacob Tullberg (ansvarshavende), Anders Vind Ebbesen, Martina Henze, Kerstin Hundahl, Birgitte Holten, Rikke Ilsted Kristiansen, Pelle Larsen, Kristina Ledertoug Lissau, Hannibal Munk, Caroline Nyvang, Pernille Sonne, Christian A. Thomsen

Fagfællepanel

Christina Folke Ax, Morten Fink-Jensen, Peter Frandsen, Michael Gelting, Anne Katrine Gjerløff, Peer Henrik Hansen, Ulf Skov Kyneb, Trine Madsen, Mette Tapdrup Mortensen, Jette Møllerhøj, Anita Kildebæk Nielsen, Morten Oxenbøll, Louise Sebro, Katrine Tovgaard-Olsen

Indhold

Artikler:

Charlotte Schimmelmans politiske salon 1784-1813.....3
Af Kristine Vestergaard Nielsen

Kilder, opfattelse og tolkning

Forestillinger omkring brugen af våbener i middelalderen.....16
Af Steen Clemmensen

Supermagternes sammenstød

- Vejen til islamistisk fundamentalisme i Afghanistan.....30
Af David Vestenskov

Anmeldelser:

Selvejets sociale konsekvenser 41
Af Bo Fritzboeger

Race, videnskab og menneskeudstilling.....43
Af Gunvor Simonsen

Psykiatriens historie i Danmark.....45
Af Simo Køppe

En norsk undergangshistorie.....48
Af Thomas K. Heebøll-Holm

Skatter og skattefolk..... 50
Af Hans Kryger Larsen

Helstatens rehabilitering.....54
Af Holger Berg

Tilbage til kilderne.....56
Af Lars Kjær

Amerikanske forbindelser.....58
Af Sissel Bjerrum Fossat

Da mord førte til frelse.....60
Af Michael Nobel Jakobsen

Arveret & stolpehuller.....63
Af Lasse C. A. Sonne

"Hil dig, fader Dionysis"!.....66
Af Christian Ammitzbøll Thomsen

Forsideillustration

Udsnit af Afternoon Tea at The Temple. Se det fulde billede på side 6

Ophavsret

©Forfatterne og 1066 – Tidsskrift for historie. Hele bladet med alt indhold må frit distribueres og citeres inden for citatreglerne og med angivelse af forfatterens navn og 1066 som kilde, men må ikke forvanskes eller gøres til genstand for kommercielle interesser.

Layout

Josefine Gürtler og Maria L. R. Madsen - Københavns Tekniske Skole (Frederiksberg) SKP
ISSN: 2244-981

Charlotte Schimmelmans politiske salon 1784-1813

I 1700-tallets Frankrig blev oplysningstidens tanker diskuteret i politiske saloner, som var sammenkomster i private, borgerlige hjem. Her kunne filosoffer og politisk interesserede diskutere samfundet uden hoffets indblanding og censur. Salonerne blev holdt af værtinder, der inviterede deltagerne og sørgede for at samtalen var livlig og behagelig. Salonkulturen bredte sig, og i Tyskland blev den fortrinsvis litterær, med en kreds omkring Goethe i Weimar. I Norden repræsenterer Charlotte Schimmelmans og Friederike Bruns saloner den danske gren af salonkulturen. Forskningen har normalt betragtet den nordiske salonkultur som en udløber af den tyske og dermed som en litterær salon. Charlotte Schimmelmans var imidlertid gift med finansminister Ernst Schimmelmans, og hun kendte derfor mange politiske personligheder. Denne artikel handler om Charlotte Schimmelmans salon set fra en politisk vinkel.

In 18th century France, the thoughts of the Enlightenment were discussed in political salons that took place in private homes. Here, the philosophers and politically interested carried out political discussions without interference or censorship from the court. The salons were held by hostesses who invited the participants and made sure that the conversation was lively and comfortable. This salon culture spread to Germany, where it became more literary and centered itself around the poet Goethe in Weimar. The salons of Charlotte Schimmelmans and Friederike Brun are the Danish contributors to the Nordic salon culture. The Nordic salon culture is normally considered to have been under the influence of Germany, and therefore it has been seen as a literary culture. However, Charlotte Schimmelmans was married to the Danish Minister of Finance, Ernst Schimmelmans and through her position she knew many political figures. This article is about the political aspect of Charlotte Schimmelmans salon.

Af Kristine Vestergaard Nielsen, stud.mag. i historie og fransk ved Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet.

Under 1700-tallets europæiske enevælde var netværk og relationer lig med politisk magt for den adelige elite, der, udover at eje godser og jord, kunne besidde titler ved hoffet og i statsadministrationen. Mens de officielle embeder blev udfyldt af den mandlige del af adelen og borgerskabet, har der det sidste tiår været en stigende interesse for at under-

søge kvindernes mulighed for at udøve politisk magt. I Norden har blandt andet svensk forskning vist, at de adelige kvinder kunne påvirke samtalen om politiske spørgsmål gennem indflydelse på deres ægtemænd eller gennem slægtsbånd.¹ Samtidig øvede kvinderne økonomisk støtte til de bønder og borgere, der bad om deres hjælp i supplikker. Ulrik Lan-

gen har med sin forskning i Christian 7.s regeringstid (1766-1808) vist, hvordan kvinderne ved hoffet ligesom mændene havde mulighed for at konkurrere om ærestitler og pladser i de kongelige følge, samtidig med at en uformel konkurrence om det personlige forhold til de kongelige fandt sted.²

Netop den uformelle magt havde adelskvinderne gode muligheder for at udfolde i samme århundredes saloner, hvor mænd og kvinder mødtes under den kvindelige salonværtindes opsyn. Den nordiske forskning har med Anne Scott Sørensen og Karen Klitgaard Povlsen i Danmark og Ingrid Holmqvist i Sverige fortrinsvis fokuseret på den litterære side af salonkulturen.³ Både Anne Scott Sørensen og Eva Vestergaard har imidlertid vist, at mens Friederike Bruns (1765-1835) salon netop var

mere tysk og hjemlig i sin form, med musikalsk samvær, hvor gæsterne selv spillede og indtog værtindens små, hjemmelavede retter, var Charlotte Schimmelmans (1757-1816) mere fransk med en stor diner og en musikalsk forestilling efterfulgt af mere intimt samvær for den nærmeste kreds.⁴ Denne artikel handler om, hvordan Charlotte Schimmelmans så sig selv som deltager i den politiske samtale i kraft af sin salon og sine relationer til de kongelige, de udenlandske ambassadører og politikerne i sin mands kreds. Vi ved at samtale, og helst den dybe filosofiske, kunstneriske eller politiske af slagsen, var målet med salonkulturen. Talte Charlotte Schimmelmans om politik med salongæsterne? Hvilke meninger havde hun om de politiske begivenheder i sin samtid, og hvordan kom de til udtryk i hendes salon?

Magtovertagelsen

Den 19. april 1784 skrev Charlotte Schimmelmans, hustru til finansminister Ernst Schimmelmans (1747-1831), et brev til sin veninde, Louise Stolberg (1746-1824), hvori hun genfortalte begivenhederne ved et kortspil ved hoffet aftenen før: "Dronningen bad mig i går spille på sit hold, en ære, der ikke var tilfaldet mig i vinters."⁵ Grunden til denne forandring var, at der blot få dage forinden dette kortspil var sket noget, som havde ændret Charlotte Schimmelmans situation. Hendes mand havde, sammen med Louise Stolbergs to brødre, Christian og Ludvig Reventlow (1748-1827 og 1751-1801) og A.P. Bernstorff (1735-1797), den afsatte udenrigsminister, der var i eksil i Holsten, støttet kronprinsen, den

Portræt af Charlotte Schimmelmans, tegnet af Cornelius Hoyer ca. 1800. Statens Museum for Kunst.

kommende Frederik 6. (1768-1839) i at begå et kup mod sin far, kong Christian 7. (1749-1808).

Kong Christian 7. var sindssyg, og derfor bestemte i realiteten enkedronning Juliane Marie (1729-1796) og Ove Høegh-Guldberg (1731-1808), kongens gehejmekabinetssekretær, hvilke dokumenter, kongen satte sin underskrift på. Dette varede ved, indtil kronprins Frederik i 1784 blev myndig og indtog sin plads i statsrådet. Under statsrådets møde den 14. april 1784 rejste kronprinsen sig op og læste en erklæring om, at også kronprinsens underskrift i fremtiden skulle være nødvendig på enhver kongelig befaling. Han lagde dokumentet foran sin far, kong Christian 7., der skrev under som vanligt. Dette skabte naturligvis uro i statsrådet, og det kom til håndgemæng mellem kronprinsen og enkedronning Juliane Maries søn, arveprins Frederik (1753-1805). Arveprinsen tog kongen, Christian 7., som gidsel og lukkede sig inde i et tilstødende gemak - men kronprinsen havde stadig dokumentet med underskriften. Da arveprinsen og kongen omsider kom ud, havde kronprins Frederik vundet kampen, og dermed også magten. Og bag ham stod den Bernstorff-Schimmelmänn-Reventlowske kreds. A.P. Bernstorff, Ernst Schimmelmänn og brødrene Reventlow var ikke til stede i statsrådet, da kuppet fandt sted, men deres modstand mod enkedronningen og Høegh-Guldbergs styre og deres støtte til kronprinsens parti var kendt.

Charlotte Schimmelmänn er først og fremmest kendt som salonværtinde, og selvom hendes mand først blev udnævnt til finansminister og medlem af gehejmestatsrådet i 1788,

fire år efter kuppet, havde han allerede i 1784 en fremtrædende plads i statsadministrationen – og så havde han arvet én af landets største formuer fra sin far, skatmester Heinrich Carl Schimmelmänn (1724-1782).⁶ Charlotte Schimmelmänn havde altså råd til at holde salon i sit palæ i Norgesgade (i dag Bredgade), og både den danske digter Jens Baggesen (1764-1826) og billedhuggeren Bertel Thorvaldsen (1770-1844) og videnskabsmænd som H.C. Ørsted (1777-1851) og den tyske digter Friedrich Schiller (1759-1805) nød godt af hendes mands økonomiske støtte.⁷

Charlotte Schimmelmänn udvekslede breve på tysk med Schillers kone, der også hed Charlotte (1766-1826), og brevvekslingen varede ved gennem mange år. Anne Scott Sørensen, lektor ved Syddansk Universitet, har undersøgt disse breve, og fra hendes studier ved vi, at Charlotte Schimmelmännns salon var trendsættende i det københavnske selskabsliv i stort set lige så lang tid, som hendes mand var ved magten.⁸ Vi ved også, hvad Charlotte Schimmelmänn tænkte om litteratur, kunst og nationalfølelse, og det er forståeligt, at dette var emnerne for brevene mellem en digters hustru og hans mæcens hustru.

Brevskrivning var en central del af salonkulturen, hvor salonværtindernes prestige afhæng af deres netværk og hvem, der kom som gæster i salonen. Charlotte Schimmelmänn opretholdt derfor også kontakten med sin søster, Sybille Reventlow (1753-1828) og veninden Louise Stolberg gennem brevskrivning. Disse breve blev skrevet på fransk, der var Charlottes foretrukne skriftsprog, og ligesom

Maleriet *Afternoon Tea at The Temple* fra 1766, malet af Michel-Barthélémy Ollivier, illustrerer den klassiske salonkultur. Billedet hænger i dag på Versailles.

brevene til digterhustruen Charlotte Schiller handler om kunst og kulturliv, handler brevene til politikerbrødrene Christian Ditlev og Johan Ludvig Reventlows søster, Louise Stolberg, mest om politik. Louis Bobé (1867-1951), der har indsamlet brevene og udgivet dem i starten af det forrige århundrede, indleder det sidste bind i samlingen med et portræt af sin mæcen, den daværende grev Reventlow.⁹ Bobé kommenterer desuden, at "Det har, ... været nødvendigt at bortskjære talløse Meddelelser

om ganske betydningsløse Enkeltheder i Brevskriverens huslige Liv."¹⁰ Charlotte Schimmelmans skrev, som mange andre af sin stands og sin samtids kvinder, tusindvis af breve i sin levetid. De breve, Bobé har valgt at udgive i *Efterladte Papirer* fra den Reventlowske Familiekreds, er derfor udvalgt med henblik på at vise Charlotte og Ernst Schimmelmans politiske indflydelse, og dermed den Bernstoff-Reventlow-Schimmelmanske kreds' betydning for danmarkshistorien. Det er derfor nærlig-

gende at bruge netop disse breve som kilde til at undersøge Charlotte Schimmelmans salon fra en politisk vinkel.

Forholdet til de kongelige

Charlotte Schimmelman var til stede den dag kronprinsen overtog magten i statsrådet, støttet af de, der senere blev kaldt reformstyrets bagmænd; Reventlow-brødrene, A.P. Bernstorff og hendes mand. I et brev til Louise Stolberg, dateret den 27. april, skriver hun om "Den 14. april, for at vende tilbage til denne dag" at hun tog op på slottet sammen med sin søster, Sybille Reventlow. Sybille var Ludvig Reventlows kone, og sammen sad de to koner og søstre og ventede, mens deres mænd og kronprinsen udførte deres mission. "Sybille havde en smule hikke, jeg troede, jeg havde feber", skriver Charlotte.¹¹ De to søstre har aftalt, at de vil op på slottet og afvente kuppet, og vi mærker her, at de er nervøse for, om de og deres mænd vil komme til magten eller om de i værste fald vil ende med en straf for forræderi i stedet. I Charlottes øjne deltager hun og Sybille altså i lige så høj grad i kuppet som deres mænd, der også sidder et sted på slottet og venter på at finde ud af, om kronprinsen har fuldført sin opgave.

At Charlotte Schimmelman nu er kommet tæt på magten, bliver hurtigt klart. I brevet fra den 19. april 1784 hører vi om hendes aften med enkedronningen, at Juliane Marie kommenterer på hendes nye position: "Dronningen sagde til mig: nu, Madame Schimmelman, må De da helt sikkert komme Dem, De ser allerede meget bedre ud her i aften." Ordet remette,

som står i brevet, kan imidlertid både betyde "komme sig" og "vænne sig til situationen". Det vil sige, at enkedronning, udover at henviser til den febertilstand, Charlotte Schimmelman selv senere nævner, at hun var i på dagen for kuppet, også anerkender hende som en spiller på den politiske bane. Charlotte skriver til Louise, at hun svarede tilbage "uden tvivl skal foråret nok få mig på fode igen", hun skal nok vænne sig til tanken.¹² Denne begivenhed, og det faktum, at Charlotte fortæller den videre til Louise Stolberg, viser, at Charlotte selv mener, at hun nu er kommet til magten og at hun ønsker at gøre veninden opmærksom på sin position.

Ulrik Langen har vist, at 1700-tallets politiske kultur i høj grad gik ud på personlige relationer. Hvor tæt man var på kongefamilien, om kongen talte til én og om de kongelige inviterede én eller kom på besøg, var altafgørende.¹³ Dette ser vi også i Charlotte Schimmelmans breve til Louise Stolberg, der i forbavsende mange tilfælde handler om kongelige besøg og det nære forhold til – især – Juliane Marie, enkedronningen, der ellers fik mindsket sin magt betydeligt, da kronprinsen blev myndig i 1784. I 1796 skriver Charlotte om sommeren på det Schimmelmanske landsted, Sølyst (Seelust), at enkedronningen, der er på besøg med sin søn, arveprins Frederik, favoriserer hende. "Vi er her på Seelust blandt højheder og kongelige i en uendelighed, og prins Frederik med sin familie befinder sig på Seelust som hjemme hos sig selv".¹⁴ Selv da enkedronningen bliver syg af karetturen hjem fra landstedet, og Charlotte Schimmelman kommer på sygebesøg, er

enkedronningen venlig og tager sig kærligt af Charlottes plejedatter, Louise (1790-1844).¹⁵ I et 1700-talssamfund, hvor venskab med de kongelige er lig politisk indflydelse, fungerer disse bemærkninger om den nære relation mellem kongefamilien og Schimmelmänn-familien som en slags statussymbol – Charlotte Schimmelmänn viser med andre ord Louise Stolberg, at hendes politiske kontakter og netværk er i orden, at hun har indflydelse.

Denne tolkning bekræftes af, at Charlotte Schimmelmänn flere gange skriver til Louise Stolberg, at hun har talt med dronningen, denne gang Frederik 6.s dronning Marie (1767-1852), om penge. Dronning Marie besøger fak-

Portræt af Ernst Heinrich von Schimmelmänn. Trykt i *Danmarks Riges Historie* bind 5, fra 1907.

tisk Charlotte Schimmelmänn flere gange end enkedronning Juliane Marie gjorde, og hun omtaler dronning Marie som "vores kære dronning".¹⁶ I 1808 skriver hun til Louise, at "jeg har allerede nævnt Claudius for Dronningen, og dette på et tidspunkt, hvor hun har modtaget en fordoblet sum til sig selv fra Kongen... tal ikke om det... jeg har alt for mange mennesker, som belejrer mig, men d'Angevillers, for at sige dig sandheden, ham har jeg endnu ikke nævnt."¹⁷ Mens Claudius var en slesvig-holsteinsk revisor, der både havde fået sin ansættelse og en lønforhøjelse på Schimmalmanns foranledning, var d'Angevillers en tidligere rådgiver for Louis XVI af Frankrig. Han var i 1791 flygtet til Danmark og var siden 1806 blevet anset for at være agent for Louis XVIII, den guillotinerede konges slægtning, som senere, efter Napoleons nederlag og afsættelse, blev den sidste franske konge af Bourbon-slægten.¹⁸ Hvis Charlotte ydede støtte til d'Angevillers ved at nævne ham for dronningen, kunne hun med sine handlinger skabe problemer for sin mands udenrigspolitik, da Danmark i februar 1808 var indtrådt i krigen på fransk side, dvs. til fordel for Napoleon. Derfor har Charlotte endnu ikke nævnt d'Angevillers for dronningen. Vi ser altså her, at Charlotte Schimmelmänn er én man går til, hvis man vil have penge eller støtte fra de kongelige, eller i hvert fald fra dronningen. Hun bestemmer selv, hvem hun vil nævne, og dermed hvem hun vil hjælpe til at få støtte. Denne hjælp påvirkes af politiske overvejelser, det er en politisk handling.

Nogle år senere, i 1813, havde krigene og støtten til Napoleon tæret kraftigt på den dan-

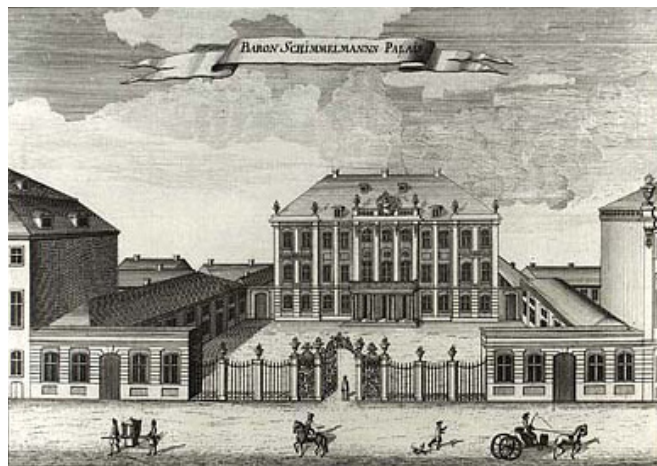

ske statskasse. Siden 1807 havde man for at skaffe penge til krigen ladet seddelpressen køre, hvad der forringede de danske rigsdalers værdi. Situationen var uholdbar, og der måtte gøres noget. Lige efter nytår 1813 samledes en kommission derfor i finansminister Ernst Schimmelmans hjem for at redde økonomien. Samme dag skriver finansministerens kone, Charlotte, til veninden Louise, at "Jeg har spurgt: Stolbergerne, vinder de deraf på deres finanser? Svaret: Ja, helt sikkert! - Og Reventlowerne til Emkendorf? – Ja, meget!"¹⁹ Charlotte Schimmelman anviser ikke, hvad kommissionen skal gøre, og det er også uvist, om den rent faktisk hjælper Stolbergerne og Reventlowerne for at glæde hende, eller om en træt ægtemand snakker hende efter munden. Det er også muligt, at hun blot udlægger svarene som mere forsikrende, end de er, for at berolige sin veninde. Men selvom kommissionen ikke har handlet efter hendes ønsker, må spørgsmålene have påvirket samtalen og tankerne hos de mænd, der sad i Ernst Schimmelmans hjem og prøvede at redde finanserne med den pengereform, der senere er blevet kendt som "statsbankerotten" i 1813. Ligeledes kan det, at så mange mennesker "belejrer" Charlotte Schimmelman, tyde på, at hun har haft held til at øve indflydelse på dronningen og dennes uddeling af økonomisk støtte.

Den Franske Revolution og Napoleonskrigene

Salonkulturen kom oprindeligt fra Frankrig, Charlotte Schimmelmans breve til Louise Stolberg er skrevet på fransk, og selvfølgelig fik

den franske revolution og Napoleonskrigene også indflydelse på, hvad der blev talt om i Charlotte Schimmelmans salon. Da nyhederne om revolutionens terror rammer i begyndelsen af 1793, går rygterne endda, at "vores

Kobberstik af Jonas Haas fra slutningen af 1700-tallet, forestillende Schimmelmans Palæ i Bredgade, det nuværende Odd Fellow Palæ. Det Kongelige Bibliotek.

hus er, siger man om dette, revolutionens forgemak... Jeg må indrømme, at det har fornærmet mig."²⁰ Alligevel slutter Charlotte Schimmelman i 1794 dagen med at synge Marseillaisen, den franske revolutionssang, som afslutning på aftenen i hendes salon.²¹ Charlotte Schimmelman mener dog, at det er godt, at man i Danmark ansætter folk som Christian Colbjørnsen (1749-1814), der ellers efter Charlottes mening kunne være blevet revolutionær, i administrationen i stedet.²² På den måde starter de ikke revolutioner imod styret, de er i stedet med til at reformere det gennem den medindflydelse, de har som embedsmænd. Colbjørnsen var eksempelvis i 1788 blevet medlem af kancelliet. Han var med til at indføre landboreformerne

samme år, og senere var han endda med til at indføre censur med Trykkefrihedsforordningen af 1797.²³

1796 er året, hvor Charlotte Schimmelmänn første gang nævner Napoleon Bonaparte (1769-1821) i sine breve til Louise Stolberg. På dette tidspunkt mener hun, at "Buonaparte er helt og aldeles ridderlig."²⁴ Dette syn ændrer hun dog efter Slaget på Rheden i 1801. Den 27. september 1803 skriver Charlotte Schimmelmänn til Louise Stolberg, at hun har læst nogle "ark" som er i omløb, og "åh, hvis bare jeg dog kunne svare derpå, jeg ville lægge en smule ekstra kraft i det, og Buonaparte ville høre min stemmes torden. Men det lader sig ikke gøre for mig, set i lyset af min mands position."²⁵ Charlotte mener altså selv, at hun er vigtig nok til, at hendes udfald kan have indflydelse på det dansk-franske forhold eller i hvert fald på hendes mands virke på det udenrigspolitiske område.

Efter Københavns bombardement i 1807 indtræder Danmark i Napoleonskrigene på fransk side den 29. februar 1808. Få dage efter Christian 7.s død skriver Charlotte til Louise om de flotte franske officerer.²⁶ Men det varer ikke længe, før hun igen tordner imod Napoleon under et besøg hos sin søster Sybille på Brahe-Trolleborg Slot i juli 1808: "hun fik mig til at glemme min titel af ministerfrue, og jeg udbredte mig måske med alt for megen oprigtighed."²⁷ Ligesom i tilfældet med brevene er hun bevidst om, at hun ikke kan udtale sig alt for kritisk om Napoleon, fordi hendes mand er politiker, og dermed kan hendes ord påvirke synet på ham og hans politik. Ligesom en po-

litiker eller diplomat må Charlotte balancere sine udtalelser. Og ligesom en diplomat eller politiker, der udtaler sine private holdninger, kan komme i problemer, er det også problematisk for Charlotte, da hun kommer til at udtale sig overfor sin søsters gæster. Hun ser altså i høj grad sig selv som en spiller også på den udenrigspolitiske bane.

I 1813 har situationen imidlertid ændret sig. Selvom Danmark stadig er allieret med Frankrig, og man derfor skulle tro, at Charlotte Schimmelmänn stadig ville invitere de franske diplomater til sine saloner, skriver hun om Desaugiers og Alquier, den franske chargé d'affaires og ambassadør, at "Alquier viser sig knap, han undgår at blive set, jeg har ikke set ham i 6 måneder, heller ikke Desaugiers som ind imellem lader mig vide, at det ville være ham en ære at besøge mig."²⁸ Hun skriver også, at de to diplomater af samme årsag næsten ikke har nogen informationer.²⁹ På en tid, hvor sociale relationer betyder alt for ens politiske virke, er det påfaldende, at franskmændene ikke mødes med en repræsentant for deres allierede, Danmark. At Alquier, der er diplomat, slet ikke viser sig offentligt, kan derfor heller ikke være godt for hans politiske arbejde. Samtidig ønsker i hvert fald Desaugiers at besøge Charlotte Schimmelmänn – men det kræver en invitation. I 1813 har Napoleonskrigene ændret situationen, og Charlotte får ikke længere sine informationer fra de franske ambassadører. Samtidig er hun ikke længere tilhænger af deres lands politik, og hun viser sit standpunkt ved at undlade at invitere ambassadørerne. De vil derimod gerne have adgang til hendes

Slaget paa Rheden, malet af C.A. Lorenzen i 1801. Frederiksborgmuseet.

kreds, og dermed til magten. I stedet mødes Charlotte Schimmelmänn ofte med den østrigske ambassadør, og "han vil gerne være brugbar for os, hans tilstedeværelse i København gør den franske delegation stærkt bekymret."³⁰ Valget af hvem hun ønsker at mødes med, viser, at valget af gæster i salonen var politiske valg - den, der talte med Charlotte, talte med en repræsentant for det danske styre og havde adgang til styrets medlemmer.

Man kunne måske godt tro, at de besøgende ambassadører i salonen egentlig mest kom for at tale med finansministeren, Charlottes mand, og det er da også korrekt, at begge ægtefæller deltog i salonen.³¹ Men den 23. marts 1813 får Charlotte besøg af den russiske udsending, "fyrst Dolgoruki". Hun er tydeligvis meget stolt af dette besøg, og for at vise Louise Stol-

berg, at fyrsten var en vigtig gæst, fortæller hun at "alle vore folk samlede sig i forgemakket, og Dreyer fik min mand, som ellers ikke modtager mine gæster, til at komme ned [ad trappen]".³² Her ser vi, at Charlotte er den, gæsterne normalt besøger, ikke hendes mand. På en tid, hvor personlige relationer betyder meget for det politiske liv, må det siges, at alle disse ambassadørbesøg og samtaler med ambassadører kan ses som politiske.

Det er altså Charlotte selv, der handler, når hun får besøg af russiske, franske og østrigske ambassadører, eller undlader at invitere dem, og som salonværtinde er det hende, der holder samtalen i gang, hvad enten den så handler om Rousseau, som hun er tilhænger af, Napoleon, som hun afskyr, eller om at synge Mar-seillaisen. Hun giver sine gæster detaljer og

informationer, og de fortæller hende om eksempelvis Direktoret, eller lader hende vide, at de gerne vil være "utile", brugbare.

Engelske ambassadørbesøg og Slaget på Rheden

I sin egenskab af ministerfrue og salonværtinde modtager Charlotte Schimmelmänn også den engelske ambassadør og deltager i hans middage. Ligesom hendes holdning til de franske diplomater ændrer sig i takt med de politiske forhold, ændrer hendes holdning til den engelske ambassadør sig også.

I 1795 skriver hun til Louise Stolberg, at "Den engelske charge d'affaires sagde til mig med en sammensat mine; og jeg hører at franskmændene opfører sig pænt i Holland. Jeg burde have svaret ham: Ja, bedre end englænderne har gjort, men jeg sagde ham, ret tørt: Ja, meget pænt."³³ Danmark forholder sig i lang tid neutralt, så Charlotte Schimmelmänn er nødt til at modtage både englænderne og den svenske ambassadør, der ligesom hun selv repræsenterer et neutralt land. Derfor medbringer han franskmændene som gæster i salonen ugen før middagen med den engelske ambassadør – eller som Charlotte skriver, " den anden side af diplomatkorpsset. Se, det er dét man kalder at have to sider."³⁴ For at bevare sin neutrale position er hun nødt til at mødes med begge sider, og ligesom overfor franskmændene er hun også overfor englænderne nødt til at være sig sin position som politisk personlighed bevidst og ikke udtale sig partisk.

I 1803, et par år efter Slaget på Rheden holder Charlotte Schimmelmänn i april en middag for

den engelske hertug af Gloucester, en yngre søn af George III af England, men det er tydeligt, at hun ikke bryder sig om ham. Underholdningen til middagen er en fransk danserinde og et teaterstykke af Rousseau. Det må siges at være en provokation, når England og Frankrig ligger i krig med hinanden, at en fremtrædende dansk ministerfrue og salonværtinde underholder den engelske repræsentant med fransk teater. Da hertugen tager af sted, skriver Charlotte til Louise Stolberg: "Se, nu er de taget af sted, disse englændere, alle mere eller mindre åndsforladte og meget lidt savnede."³⁵

Charlotte Schimmelmänn skifter imidlertid mening om dette allerede i sommeren 1803, da der kommer en ny engelsk udsending: ".hvis vi havde haft en sådan repræsentant for englænderne her for 5-6 år siden, ville den 2. april aldrig have fundet sted."³⁶

Netop den 2. april 1801, hvor Slaget på Rheden fandt sted, er omdrejningspunktet for bind 10 af brevene i Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekrede. Louis Bobé, der har samlet og udgivet brevene i samlingen og deriblandt brevene fra Charlotte Schimmelmänn til Louise Stolberg, har i bind 10 samlet de breve, han har udvalgt, fordi han har ment, de fortalte noget om Slaget på Rheden. Brevene fra Charlotte Schimmelmänn til Louise Stolberg fylder 35 sider og er fra perioden januar til september 1801.

Slaget på Rheden markerer Danmarks udtræden af det væbnede neutralitetsforbund med Rusland, Preussen og Sverige, som Danmark-Norge var indtrådt i året før. Danmark fik lov til at forblive neutralt, men handlen

blev besværliggjort af, at England og Frankrig havde genoptaget krigshandlingerne, og af at Danmark ikke længere måtte bruge sin neutralitet til at eskortere krigsførende landes skibe.³⁷

Den 2. april 1801 var spørgsmålet imidlertid, om man skulle fortsætte våbenhvilen, som havde standset slaget for en stund. Statsrådet var splittet i spørgsmålet. Splittelsen var mellem de gamle ministre, som også talte Charlottes mand, Ernst Schimmelman, på den ene side, og Christian Bernstorff (1769-1835), den unge udenrigsminister og søn af A.P. Bernstorff, der var med ved kupforsøget i 1784, samt kronprinsen på den anden side. Det er kendt, at Bernstorff og de andre ministre i et par dage slet ikke talte sammen.³⁸

Dette oplever Charlotte Schimmelman også: "Chrétien Bernstorff og min mand er uenige, de taler ikke sammen."³⁹ Louis Bobé indfører imidlertid, at det var Charlotte Schimmelman, der fik dem på talefod igen, og hun lader selv til at være enig: "Jeg har haft en fortrolig samtale med Chrét. Bernstorff... det har lettet mig, og jeg har grund til at være tilfreds med at fremme udsigterne for mit fædreland..."⁴⁰ Charlotte Schimmelman mener altså selv, at hendes samtale med Bernstorff, som hun direkte oversat kalder "et møde af mit hjerte", har haft indflydelse på begivenhedernes gang. Ved at mægle mellem de to mænd har hun formidlet magten, der ellers var gået i hårknude, og derved mener hun, at hun har "fremmet udsigterne", påvirket begivenhedernes gang.

Den 7. april venter alle spændt på forhandlingernes udfald, og Charlotte Schimmelman

Salonkulturen opstod i Frankrig. I gravøren Antoine Trouvains stik *Seconde Chambre des Apartements fra 1694 ses de royale i færd med et slag kort.*

står midt i den danske lejr. Midt i forhandlingerne og kort før kronprinsen får meddelelsen om zar Paul Peter af Ruslands (r. 1796-1801) død, skriver Charlotte om mødet med Bernstorff, at "P.S. Jeg har i dette øjeblik haft et fortroligt møde med Chrét. Bernstorff, og jeg er tilfreds med ham, jeg talte ret ligefremt til ham, og han tog det pænt."⁴¹ Disse gode udsigter får hende til at sige, at "Jeg håber stadig, jeg håber på mit fædrelands vegne."⁴² At Charlotte er tilfreds med Bernstorff og derfor håber "for fædrelandet" antyder, at hun har haft en politisk dagsorden med mødet, som hun mener, hun har overtalt Bernstorff til at følge. Hun har altså været en aktiv mægler i uenigheden mellem de danske politikere.

Uenigheden gik på, at de gamle ministre ønskede at acceptere briternes krav for at undgå et bombardement.⁴³ Kronprinsen og udenrigsminister Bernstorff derimod ønskede ikke at gå ind på en aftale, med mindre den kunne accepteres af zaren i Skt. Petersborg. Zaren

er imidlertid blevet myrdet, og denne nyhed modtager kronprinsen den 8. april.⁴⁴ Det er altså meget usikkert, om Charlotte Schimmelmans har haft indflydelse på beslutningen om at gå ind på englændernes krav, men hun er i hvert fald bevidst om, at et godt forhold mellem hendes mand og Bernstorff er vigtigt, og at hun kan have indflydelse på dette forhold. Dette ser vi også i det sidste brev i dette bind, hvor hun skriver, at hun har givet tilladelse til, at hendes mand og Christian Bernstorff går rundt i hendes stuer, eftersom "dette være et godt tegn."⁴⁵

Charlotte Schimmelmans breve viser os dermed, at Charlotte ikke kun handler politisk ved at invitere eller ikke invitere folk til at deltage i sin salon, og deltage i de politiske diskussioner dér, eller ved at opretholde et godt forhold til kongefamilien, men at hun også deltager i den politiske samtale med udenlandske diplomater og som mægler i en højspændt politisk situation.

En politisk salon?

Udover engelske, franske, østrigske og svenske diplomater, har der nok også været andre gæster i salonen. Spørgsmålet om hvilke politiske personligheder der kom i Charlotte Schimmelmans salon, og hvilken indflydelse hun dermed havde på det politiske liv, er ikke behandlet særligt indgående af de historikere, der indtil videre har beskæftiget sig med salonkulturen i Norden i slutningen af 1700-tallet.⁴⁶

Magten var under 1700-tallets enevælde bundet til kongens person, og politikbegrebet be-

stod i uformelle, personlige relationer. Dermed havde de adelige kvinder også mulighed for at agere politisk, selvom de ikke formelt besad nogen magtpositioner. Charlotte Schimmelmans breve til Louise Stolberg viser, at hun som adelig kvinde og salonværtinde agerede politisk i samtalen med sine salongæster. Samtalerne drejede sig om emner som den franske revolution og Direktoriets aktører, og Napoleons udenrigspolitik. Brevene viser også, at ambassadører og diplomater fra både Sverige, Østrig, Rusland, Frankrig og England gæstede hendes salon, og at hun også talte politik med dem. Hun var velinformeret om begivenhederne i Europa, og formidlede informationerne videre gennem sin salon.

Charlotte Schimmelmans valgte, hvem hun ville invitere, og hun opretholdt et nært forhold til de kongelige, især enkedronning Juliane Marie og dronning Marie. Disse forbindelser var vigtige for hendes egen relation til magten. Charlotte Schimmelmans var altså ikke blot tæt på magten og det politiske spil, hun tog også del i det gennem sin salon. Når hun udbredte sine meninger om Rousseau eller Napoleon til sine gæster, var hun bevidst om, at hun optrådte som politisk figur i kraft af sin position som salonværtinde og finansministerens hustru. Og når hun mæglede i sagen om to politikeres uenighed om, hvilken udenrigspolitik, Danmark skulle føre, var hun overbevist om, at hun i kraft af sin position og sin relation til disse to magthavere kunne påvirke den førte politik. Charlotte Schimmelmans breve til Louise Stolberg viser, at denne salonværtinde så sig selv og sin salon som en magtposition, der blev forstærket og til dels af-

hang af hendes mands embede, men ikke desto mindre havde en politisk rolle i sig selv.

¹ Svante Norrhem: Kvinnor vid maktens sida – 1632-1772, Nordic Academic Press (2007) s. 153-154.

² Ulrik Langen: Den Afmægtige – en biografi om Christian 7., Jyllands-Postens Forlag (2008), s. 156.

³ Anne Scott Sørensen (red.): Nordisk Salonkultur – et studie i nordiske skønånder og salonmiljøer 1780-1850, Odense Universitetsforlag (1998), s.11.

⁴ Eva Vestergaard: Den Schimmelmanske Salon, Friederike Bruns Atelier og Kamma Rahbeks Stue: Salonværtinders ændrede muligheder for at deltage i videndeling i perioden 1751-1835. Kontur, Tidsskrift for Kulturstudier, Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet (2011: 21), s.30

⁵ Efterladte Papirer fra Den Reventlowske Familie Kreds, bind 4, 19.4.1784.

⁶ Ole Feldbæk: Gyldendals og Politikens Danmarkshistorien, bind 9, 1700-1800, s.239-41.

⁷ Sørensen, Anne Scott: Charlotte Schimmelman og Sølyst, in: Salon på Sophienholm omkring år 1800, Sophienholm (2010), s. 105.

⁸ Anne Scott Sørensen: Charlotte Schimmelman, Dansk Kvindebiografisk Leksikon, www.kvinfo.dk.

⁹ EPRFK bd.10, s. V

¹⁰ EPRFK bd. 5, s.V

¹¹ EPRFK bd. 4, 27.4.1784

¹² EPRFK bind 4, 19.4.1784

¹³ Langen, s.23

¹⁴ EPRFK bind 4, 1.7.1796.

¹⁵ EPRFK bind 4, 7.7.1796.

¹⁶ Se eksempelvis EPRFK bind 5, 12.6.1810 eller bind 5, 7.7.1813.

¹⁷ EPRFK bind 5, 3.6.1808.

¹⁸ EPRFK bind 5, s. 188 og bind 3, s. 378.

¹⁹ EPRFK bind 5, 2.1.1813.

²⁰ EPRFK bind 4, "nytårsdag, 1793".

²¹ EPRFK bind 4, 15.9.1794.

²² EPRFK bind 4, 13.6.1794.

²³ Jørgensen, Troels G: Christian Colbjørnsens afgang fra Kancelliet i 1804, i Historisk Tidsskrift, bind 11. række, 4 (1953-1956) 1.

²⁴ EPRFK bind 4, 29.8.1796.

²⁵ EPRFK bind 4, 27.9.1803.

²⁶ EPRFK bind 5, 18.3.1808.

²⁷ EPRFK bind 5, 29.7.1808.

²⁸ På hjemmesiden for de franske udenrigsarkiver, Archives

des Affaires Étrangères, findes en liste over arkiver fra udsendte diplomater gennem tiden, deriblandt også de, der var sendt til Danmark. Her optræder Grouvelle som ministre (diplomat) 1793-1799 og Desaugiers som chargé d'affaires 1797-1813, mens Alquières er ministre 1811-december 1813.

²⁹ EPRFK bind 5, 4.11.1813.

³⁰ Ibid.

³¹ Vestergaard, s. 25.

³² EPRFK bind 5, 23.3.1813.

³³ EPRFK bind 4, 7.3.1795

³⁴ EPRFK bind 4, 16.8.1796.

³⁵ EPRFK bind 4, 30.4.1803.

³⁶ EPRFK bind 4, 14.7.1803.

³⁷ Knud J.V. Jespersen og Feldbæk, Ole (red.): Revanche og neutralitet. Dansk udenrigspolitikens historie 1648-1814, Gyldendal, 2006, s. 467.

³⁸ Ibid, s.465.

³⁹ EPRFK bind 10, "après diner".

⁴⁰ EPRFK bind 10, 5.4.1801 (i samme brev er den 6.4.1801 indskrevet).

⁴¹ EPRFK bind 10, 7.4.1801.

⁴² Ibid.

⁴³ Jespersen og Feldbæk (red.) s.465.

⁴⁴ Ibid. s. 467.

⁴⁵ EPRFK bind 10, 5.9.1801.

⁴⁶ Vestergaard, s. 25.

Kilder, opfattelse og tolkning

Forestillinger omkring brugen af våbener i middelalderen

Af Steen Clemmensen, cand.scient., AIH, fhv. chefkonsulent.

Hjælpevidenskaber som f.eks. heraldik er, ikke uden grund, historikerens stedbørn. Men uanset om der arbejdes inden for kerne- eller randområder er der samme behov for kendskab til emnet, kritisk tilgang og adskillelse af kilder og tolkning. I en afhandling om våbenskjolde i middelalderen tog den gode historie helt magten fra historien.

Auxiliary fields like heraldry are, not without reasons, stepchildren of the historian. Whether one works in either key or marginal areas equal requirements for knowledge, critical approach, separation of sources and interpretation are all important. However, in a paper on medieval coats-of-arms the good story has overpowered the study of history.

Hvad er et våben?

Spørgsmålet er mangetydigt. I den simpleste form er svaret enkelt: En eller flere farvede figurer placeret på en kontrasterende bund og sat i en skjoldformet ramme. Men man kan også lægge mere indhold i det. Opfattes det formmæssigt, så må man medtage eventuelle hjelmtegn, skjoldholdere, deviser m.m. samt variationer og ændringer i de enkelte våbener. En meget bredere tolkning fører til at man inddrager de mange forhold, som har påvirket heraldikkens fremkomst og udvikling, dens relationer bagud og hvordan formsprog, brug og udvikling er opfattet gennem tiderne. At forsøge at svare fyldestgørende ville kunne fylde, og har fyldt, hele bind. Så rent praktisk må emnet skæres til, og tidsmæssigt vil jeg holde mig til middelalderen (her: ca.1130-1500) og se på hvordan våbenskjolde er blevet antaget, brugt og videregivet, de forskellige typer kilder og

på hvorvidt dansk heraldik afviger fra europæisk.¹

Enkelte aspekter, bl.a. slægt / territorimafhængighed, arvelighed, statusikonografi og feudalrelation, har været omtalt her i tidsskriftet af Steffen Harpsøe (2009, nr.2, p.15-27).² Hvad der kunne have været en forfriskende anderledes vinkel på kildematerialet og spændende nytolkning, skæmmes desværre af faktuelle fejl, misvisende videregivelse af andres holdninger og uklar sammenblanding af tid og sted i argumenterne. De væsentligste divergenser vil blive inddraget i diskussionen.

Forudsætningen for en meningsfyldt behandling er at være klar over hvad der er kildebeskrivelse, hvor og hvornår en kilde stammer fra, og hvad der er efterfølgende tolkning. Våbenskjolde kendes i kerneområdet (det nordvestlige Frankrig, Belgien og England) på segl

Tre eksempler på våbenmærkets symbolkraft og holdbarhed: 1) det danske rigsvåben 1194 (Knud VI's segl) og 1976 (i Achton Frisis's streg), foto: Rigsarkivet og Erling Svane.

fra ca.1130 og i Danmark noget senere, ca.1194 for kongevåbenet og 1224 for de første adelsvåbener.

De fire øvrige former for kilder er med enkeltstående undtagelser væsentligt senere. Våbener kan findes som dekorationer på inventar og i bygninger i Europa fra ca.1210, i malede eller blasonerede våbenbøger fra ca.1240, i teoretiske afhandlinger fra 1341, og i litteraturen fra ca.1190.³ Middelalderlige skrevne heraldiske kilder er ukendte i Danmark, men et par våbener er medtaget i udenlandske kilder.

Våbenskjoldet, og våbenfiguren, har fra dets fremkomst været et af de stærkeste og mest bestandige symboler og mangt og meget er gennem historien blevet indfortolket heri. På tre gående løver på et armmærke vil en dansker kunne genkende landets ordensmagt, en englænder sit nationale fodboldhold, og i Stuttgart vil man kunne sige: vi er en del af det gamle Schwaben. Alle tre symboler har været brugt i mere end 800 år. En bjørnefigur i Berlin vil få både byboen og turisten til at nikke genken-

dende, det er her vi er. I en anden dimension har man opfattet våbenændringer fra en ørn til løve som et udtryk for modsætningerne i middelalderen mellem den tyske kejser og landets fyrster, herunder den danske konge. Tilsvarende har de tre kroner været tolket som Sveriges rigsvåben eller et minde om den nordiske union, alt efter politisk behov – og andetsteds som St.Edmund, de hellige Tre Konger, kong Arthur eller Alexander den Store.⁴ Et våben kan kun tolkes i sin kontekst, alene og ubenævnt har det ingen betydning.

Det tilhørende dobbeltspørgsmål: hvem har ført våbenskjold og fra hvornår, kan hurtigt besvares.⁵ Det har fra næsten første fremkomst alle, som har haft lyst til eller behov for det. Selvfølgelig har der været en gradueret spredning både geografisk og standsmæssigt. Højadelen i det fransk-nederlandske kerneområde må have været de første. De har haft et praktisk behov for at samle deres krigsfølge om et mærke. I England kendes nedarvede våbener fra ca.1140.⁶ Derfra har moden spredt sig nedad

Tre eksempler på våbenmærkets symbolkraft og holdbarhed: 2) Berlins byvåben og en af gadens mange bjørnefigurer, foto: Berlins Turistkontor og forfatteren.

og udad. Byen Abbéville i grevskabet Ponthieu i det franske kerneområde har ført våben fra 1183 med en tilføjelse i 1369.⁷ Våbener for kvinder kendes fra ca.1155, kleresi ca.1200, og borgere ca.1220.⁸ Hvorvidt og af hvem et våben kunne opfattes som repræsenterende en person, slægt, et embede eller et område vender vi tilbage til nedenfor. At diskussionen domineres af overklassen, adelen, skyldes først og fremmest kildematerialets sammensætning. Borgere, kirkens funktionærer, og institutioner førte også våben.

Inspiration, gave og variation

Ser man alene på fremtrædelsesformerne (og en anelse på kildernes karakter) tegner der sig på en gang et entydigt og mangetydigt billede. Det entydige viser sig først og fremmest ved at våbenskjoldet kan beskrives entydigt i ord (blasoneres) selv om såvel skjold

som våbenfigurer kunstnerisk kan fremstilles med varierende former og detaljer. Vi har vidnesbyrd om at de tekniske termer til blasonering udvikledes næsten samtidigt med de første våbensegl og på både talesprog og latin.⁹ Det mangetydige viser sig i valget af våbenfigurer og variationerne i farver og bifigurer, såvel indenfor samme slægt som lokalt, regionalt og overregionalt.¹⁰

Valget af våbenfigur var formentlig første beslutning, som skulle træffes. De fleste valgte enten en simpel geometrisk figur, et dyr, en plante eller en del heraf. Men hvorfra kom

inspirationen? For enkelte var valget bestemt af deres familienavn eller et stednavn, typisk deres borg, hvilket blev til et talende våben (fx. Martel/hammer, Candavène/ havrestængel/neg, Anckerstein/anker, Bartenstein/økser og bjerg). Meget senere, i Danmark omkring 1526, hvor familienavne ikke havde været et krav, kunne man lade våbenet inspirere familienavnet (fx. Rosenkrantz, Gyldenstjerne). Det kan meget vel også have været tilfældet tidligere blandt europæiske slægter. For valg af våben bør man nok skelne mellem forhold i den formative periode (før 1220/50) og senere.¹¹

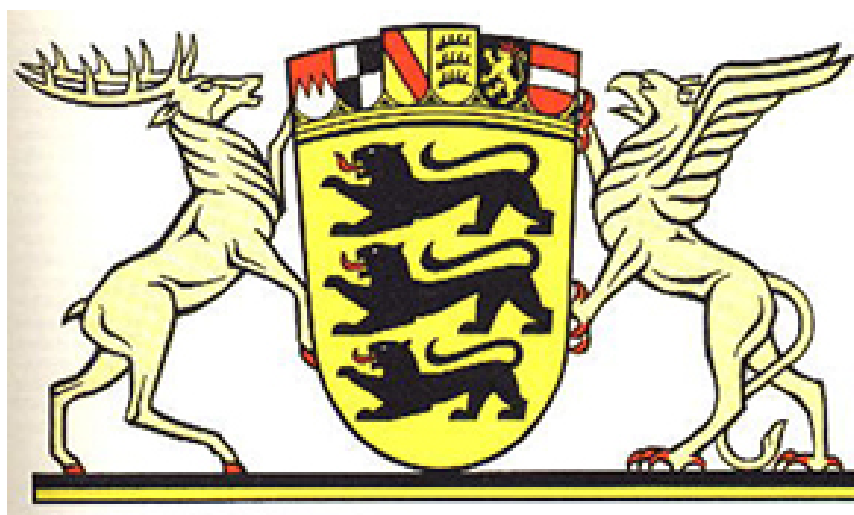
Man er efterhånden gået væk fra forestillingerne om direkte sammenhæng mellem den tidlige heraldik og antik eller orientalsk ikonografi, men har bevaret at skjoldbeslag og -bemaling, præ-heraldiske emblemer og krigsbannere formentlig sammen med magtfulde dyreemblemer som løve og ørn har inspireret

de første våbenmærker.¹² De præ-heraldiske emblemer udgør et tolkningsproblem. De er beskrevet som lensvåbener, men er næsten alle talende emblemer. De nordfranske grever af St.Pol, slægten Candavène's havrestængel eller neg findes på mønter fra 1100/1130, fritstående på segl fra 1141 og i våbenskjold på segl fra 1223.¹³ Men dels er kildematerialet sparsomt og kun få segl fra den formative periode har overlevet, dels kan det diskuteres hvor præ-heraldisk 1100/1130 er i forhold til ca.1130/1160, der betegnes som heraldikkens fremkomst.

Efter kun få våbengenerationer kan man konstatere at et våben (med eller uden varianter) har fået en fast tilknytning til en familie eller en besiddelse.¹⁴ Man kan ligeledes konstatere ud fra kilderne, at der er et pænt antal tilfælde, hvor en mand har skiftet våben, eller hvor brødre eller sønner har antaget et afvigende våben, ligesom der inden for en slægt

skiftes navn.¹⁵ Mange middelaldervåbener kendes kun i ét eksemplar, ofte uden tilknyttet navn. Efter behag kan man så tolke dette som våbenskift, våbentab eller éngenerationsslægter, eller blot manglende bevaring. Mere interessant bliver det, hvis vi ser på våbenafledninger (fra ca.1200), eller når der kommer farver på, og her skal vi hen mod våbenbøgerne fra 1250-1300. Med en samling bjælkeholdige segl er det umuligt at afgøre om ejerne er i familie med hinanden eller ej. Men kommer der farver på er der 16 muligheder med ensfarvet felt og adskillige flere, hvis feltet er tværdelt.¹⁶

Uanset variantens udseende kan den være fremkommet enten ved differentiering (afledning af et hovedvåben) eller ved similarisering (det må gerne ligne noget fint). Om det er det ene eller det andet er et tolkningsspørgsmål. I den heraldiske litteratur bruges termene differentiering og brisering ofte uspecifikt og vekslende. Her vil vi bruge brisering om på-

Tre eksempler på våbenmærkets symbolkraft og holdbarhed: 3) hertugens af Schwabens våben tegnet 1470 (St.Gallen Stiftbibliotek, Cod.Sang.1084 s.328) og Land Baden-Württemberg's våben 2011, foto: e-codices (The Virtual Manuscript Library of Switzerland) og O. Neubecker: Heraldik, København 1976.

lægning af små figurer (kraver, stjerner, fugle) på et hovedvåben og varieret eller tilføjelse om andre fremtrædelsesformer, f.x. pålægning af bjælker og borter eller farveskift. En vanskelig form for variation er tilsyneladende figurskift, klart demonstreret for en række danske lavadelsfamilier, men også påvisbare i udenlandsk heraldik.¹⁷ I visse tilfælde kan der være tale om forkert gengivelse af en kopist eller modemæssige skift, fx. at en enhjørning bliver til en stenbuk, er stående eller opspringende, eller om våbenet ses som sribet eller et antal bjælker.¹⁸

Våbenvariationer inden for samme slægt er hovedsageligt af to typer: brisering og tilføjelse af bjælke, bånd, kanton eller borter, og fænomenet har forskellig udbredelse.¹⁹ I England ses begge typer og kombinationer af disse blandt medlemmer af samme slægt, og der er også enkelte tilfælde af farveskift. Men mindst et lige så stort antal slægter anvendte stamvåbenet for alle grene og medlemmer, og der kan ikke konstateres geografiske forskelle. Tilsvarende gør sig gældende i Frankrig og Nederlandene, dog med geografiske forskelle. Variering er relativt sjældent syd for Loire og øst for Meuse. Der er også forskel i de typer brisering, som foretrækkes. Turneringskraver og tilføjelser dominerer og i Nederlandene ses en del mødrene våbener anvendt som brisering, og kombinationsvåbener bliver med tiden udbredt også i det mellemste lag af adelen. I Tyskland, Østrig og Schweiz findes variering hovedsageligt i de vestlige grænseegne og kombineret i den betitlede adel. I Danmark bruger slægterne generelt kun stamvåbenet og kombineret er

i middelalderen ukendt udenfor kongehuset, bortset fra Qvik og Bing-I. Det stramme system af briseringstegn (krave for ældste søn, halvmåne for anden, stjerne for tredje, o.s.v.) fastlægges først omkring 1550, og kun i England.²⁰

Våbengrupper, geografisk lokaliserede forkomster af varianter af samme stamvåben med forskellige tilføjelser, beskæringer, briseringer eller farveskift, kan påvises i hele Europa, også i Danmark. Hvor skriftlige og heraldiske kilder tilsammen viser at ejerne tilhører samme familie, ægtefødte eller ej, er de i denne sammenhæng mindre interessante. At våben kan nedarves og varieres (differentieres, ofte briserede) i samme familie, også for bastarder, er en banalitet, uanset om nogen mener, at det udifferentierede våben burde have en særlig status. Man kan godt tillægge et våben, at det viser "summen af .. den ædle afstamning [og] .. adkomsten til særlige besiddelser" og derfor bør bevares uændret, men det er tolkning, ikke noget kilderne viser.²¹

De mest spændende dele af en våbengruppe er de våbener, hvor der ikke kan påvises slægtskab. De må tilhøre vasaller, fogeder eller tilsvarende højere tjenestegørende, og ikke blot i 13-1400 tallet, men også tidligere. Det viste eksempel har blot en problematisk kant. Virneburg's våben er kun rudet i Wijnberghen våbenbogen (del 2, ca.1280), alle andre steder gengives det som to bjælker af sammenstillede ruder.²² Hvad man kun kan gisne om, er hvordan de afledede våben er blevet antaget. Har vasallen eller fogeden selv antaget en variant af deres overherres eller arbejdsgivers våben eller har de fået det som gave. Traditionen fra

omkring 1400, hvor våbenbreve blev udstedt af den regerende fyrste, gerne på anmodning fra hovedvåbenets ejer, tyder på at det sidste ofte var tilfældet. En speciel form for gave var, at den sidste i en mandslinie solgte sit våben eller satte det som betingelse for at arven (herregårdene) kunne overtages, at arvingen antog giverens våben. I enkelte tilfælde, f.x. Vermandois-gruppens blå-guld skaktavlede våbener, kan man konstatere at antagelsen fulgte cognatiske forbindelser over landegrænser. William de Warenne jarl af Surrey (d.1138) var gift med Anne, en datter af Alice de Vermandois og antog Vermandois-våbenet uændret. Det samme gjorde hendes første mand, Robert de Beaumont greve af Meulan – eller var det deres arvinger? Vermandois-slægten var da uddød. Alle Vermandois-gruppens vigtigste medlemmer var i cognatisk familie med det franske capeting-kongehus. Deraf kommer formentlig farvevalget. Fra flere af hovedmedlemmerne kan man så i øvrigt spore undergrupper uden familierelationer.²³

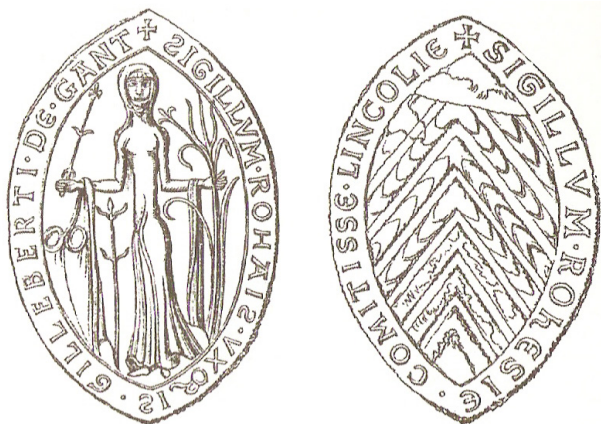
Slægt, arv og gods

Det foregående har mest handlet om, hvad de vigtigste kildetyper, segl og våbenbøger, viser. Men kan andre typer kilder (krøniker, poesi, breve og afhandlinger) bidrage med glimt af den samtidige opfattelse og måske våbenejernes selvopfattelse, eller må man nøjes med senere tiders tolkning af det forhåndenværende materiale. For den formative periode er der ikke megen hjælp at hente. Poesien er romantisk og handler mest om de klassiske helte, men har dog eksempler på såvel blasonering

som brug af bannere, vimpler og våbenskjolde, der viser heltens identitet.²⁴ Heraf, og af brugen af våbenet på klæder, skjolde, bannere og ejendom, kan man med rimelighed slutte, at for såvel samtidige som for ejeren selv var våbenet en væsentlig del af selvbevidstheden, og at de valgte placeringer skulle udtrykke status. De fleste udsmykninger på bygninger, i kirker og på inventar er af senere dato, men et par enkelte kan henføres til omkring den formative periode.²⁵ Såvel kister som gravmæler (typisk 1400-tallet i England) smykket med mange våbener viser, at hovedmanden gerne ville gøre sam- og eftertid opmærksom på at han færdedes i fine kredse. For mange er det lykkedes ganske godt, når vi flere hundrede år efter deres død stadig ser deres mærke og taler og skriver om dem. At våbenet for senere beskuerer opsummerer slægtens eller egnens historie (jf. mange by- og lokalitetsvåbener) ligger i vores bevidsthed, ikke i våbenet selv.²⁶

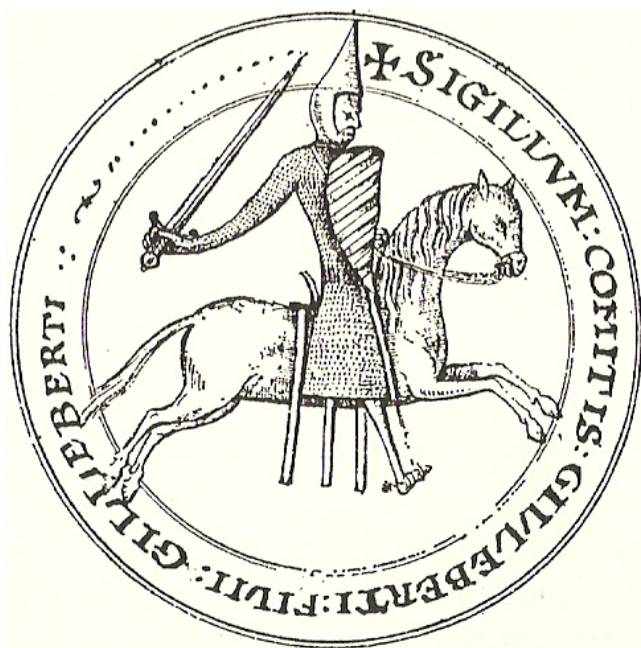
Afhandlinger om brugen af heraldik er forholdsvis sene. De tidligste er 'De Heraudie' eller 'Dean Tract' (1341-45), 'De Insigniis et Armis' af Bartolo de Sassoferrato (ca.1355), og 'Tractatus de Armis' af Johannes de Bado Aureo (1394), alle genbrugt i væsentligt omfang af 1400-tallets teoretikere.²⁷ Honoré de Bonets 'L'Arbre des Batailles' (1387) kan føjes hertil. For den formative periode er de, på linie med nutidens skribenter, rene fortolkere. Deres teorier om heraldikkens opståen og tidlige brug er interessante, men irrelevante. For den højklassiske periode kan de vise aspekter af samtidens opfattelse. Som eksempel: deler den italienske jurist Bartolo våbener i armoiries de

Den engelske Clare-families sparredelte våben er et af de ældste. 1,2)

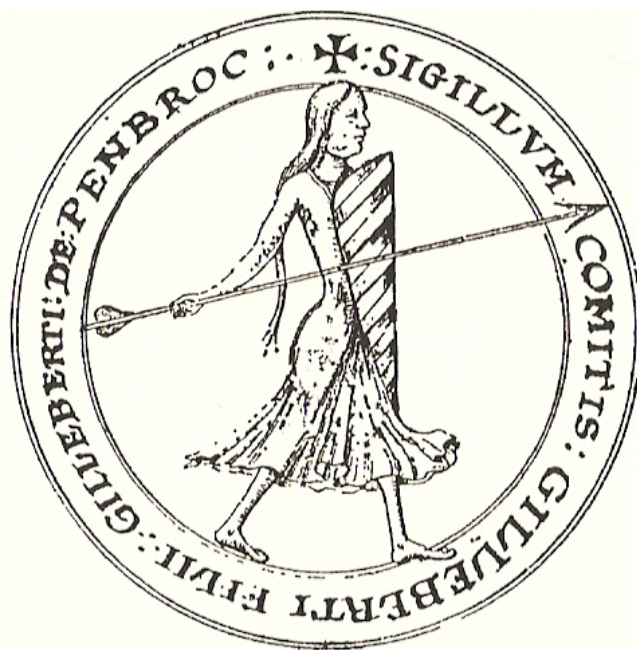
dignité for fyrster og stormænd, armoiries d'office, embedsvåbener, og armoiries personnelles ou familiales. Hovedvægten i de teoretiske arbejder er blasoneringsproget, farvernes og figurernes symbolbetydning, differentiering for bastarder og et våbens værdi. Som kuriosum anser Bartolo et våben givet af en fyrste for finere end et antaget våben. De behandler

Rohese, grevinde af Lincoln, segl 1156; 3,4)

sjældent eller ikke hvem der er juridisk kompetente i heraldiske anliggender, transmission af våbener, retten til et våben, eller forhold vedrørende kirke, kvinder eller borgerlige. Dog er der en tendens til at se herolder (og fyrster) som bestemmende og kun sværd- og brevaadel som retmæssige bærere af arvelige våbener. Forklaringen er formentlig den simple, at læser- og køberkredsen er overklassen, og at forfatterne ofte selv var herolder.

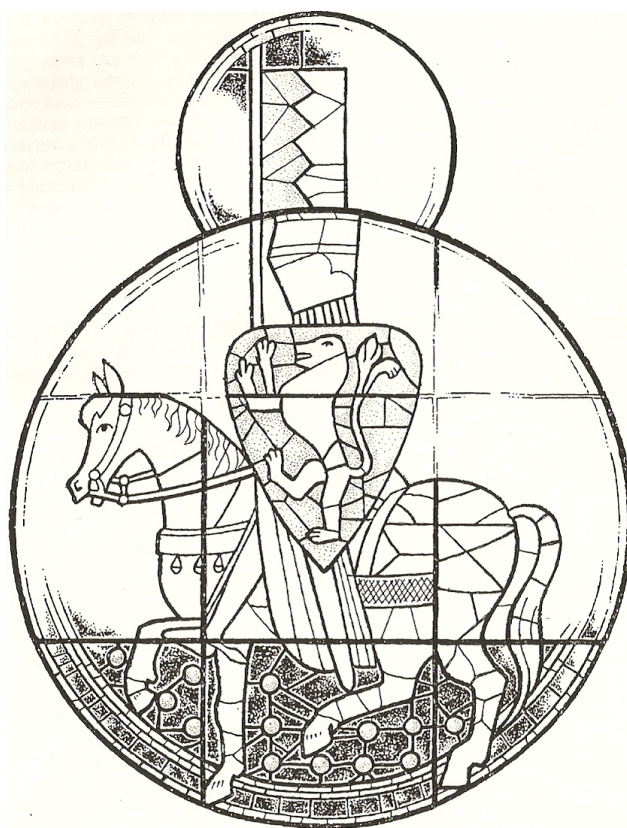
Spørgsmålet om et våben arves med jord eller blod, er væsentligt. Hvis et enkelt eksempel var tilstrækkeligt, kunne det også besvares bastant.²⁸ Eksemplet er fru Rohese, brormand Gilbert FitzGilbert jarl af Pembroke og nevøen Gilbert FitzRobert jarl af Hertford, og lille Alice. De tre første er begge af Clare-slægten, og deres segl fra før 1150 viser alle Clare-våbenet, af senere tider blasoneret som i guld tre røde sparrer. Gilbert Gaunt jarl af

Lincoln, fru Roheses mand, fører tværstribet i guld og blå, men lille Alice, deres datter og gift med Simon St.Liz jarl af Northhampton, fører moderens våben. Der er bevaret mange segl for efterkommerne af Pembroke og Hertford, incl. Gilbert (1180-1230) som også arvede grevskabet Gloucester efter en moster. Alle fører Clare våbenet.²⁹ Ovenstående kan tolkes på mindst to måder, enten har allerede Roheses far Gilbert (d.1117) antaget våbenet, hvilket gør det til det ældst kendte (og arvelige slægtsvåben), eller også har et familieråd vedtaget at føre samme våben. Jord kan våbenet ikke være forbundet med, da der er tale om tre grevskaber fjernt fra hinanden. Clare-slægtens stamgods lå i Hertfordshire, og Gloucestershire var nok den rigeste besiddelse og den første titelindehaver var en naturlig søn af kong Henry I (og måske derfor anset for den fineste?). Pembroke-grenen i Wales uddøde allerede i 1176, og overgik til svigersønnen William Marshall.³⁰

Nu er verden ikke helt så simpel. Clare-våbenet føres senere også af tre personer uden for familien, hvis hovedgren uddør 1314. Den første er Ralph Monthermer (ca.1270-1325), i 1297 gift med kongedatteren Joan (d.1307), enke efter Gilbert jarl af Hertford og Gloucester (d.1295), og mor til en umyndig søn Gilbert (1291-1314). Fra 1297 til 1307 blev unge Ralph tituleret jarl af Gloucester og førte Clare-våbenet i sit banner – p.g.a. ægteskabet, ikke formynderskab, men slægtsvåbenet på skjoldet.³¹ Den næste er Hugh Audley (d.1347), før 1317 gift med en søster til den sidste Clare-jarl. Da ophøjelsen til jarl af Gloucester først sker i 1337 må det være en nyudnævnelse. Den tredje er Thomas

de Spencer (1373-1400), en cognatisk efterkommer af Gilbert og Joan, der havde titlen 1397-99. Så senest lidt før 1300 må Clare-våbenet være blevet transformeret til et lensvåben for grevskabet Gloucester i den samtidige opfattelse, og brugt parallelt som slægts- og lensvåben. Tilsvarende og samtidig må Marshall-løvevåbenet være blevet transformeret til et embedsvåben.³² Som yderligere eksempel kunne man vælge jarlerne af Lincoln. Tre slægter med hver sit våben havde titlen frem til 1232, hvor John de Lacy blev jarl. Hans våben firdelt af guld og rød herover en sort skråbjælke tilhørte Mandeville-våbengruppen, og efter hans sønnesøn

Gilbert FitzGilbert jarl af Pembroke, segl 1141/46. Gilbert FitzRichard jarl af Hertford brugte et lignende ryttersegel med lansebanner i stedet for sværdet. Se note nr. 6, 15 og 30. Aftegninger via Adrian Ailes, Public Record Office, Kew Gardens.

Henry (1251-1311) skiftede til i guld en purpur løve blev det firdelte våben af samtiden betegnet 'det gamle Lincoln-skjold'. Efter at Lincoln overgik til kongefamilien blev ingen af de to våbener brugt officielt, men de genfindes ofte i våbenbøgernes lister over greveslægter. Går man listerne over engelske jarler igennem ser man at næsten alle nyudnævnelser sker til mænd, der har cognatisk descendens fra en tidligere titelholder (undtagelserne er kongelige favoritter eller familiemedlemmer), og oftest den mest nærstående.

Ses der bort fra regionale undtagelser om ligelig arv var arvereglerne i England principielt simple og lignede kontinentets. Alt gods (der ikke var foræret væk) gik til den ældste søn eller blev delt ligeligt mellem døtrene. Uddøde linien gik godset til de(n) person(er), som var nærmest afdøde, ofte flere led fjernt. Arveligheden af titler (jarl og baron) var ofte begrænset til sønner af en titelholder. Hvis en eventuel titel kunne nedarves på spindesiden gik den til den ældste datters søn, mens hendes mand havde titel og jord på hustrus vegne. Som vi i dag tolker våbenretten før 1415/84 kunne ethvert medlem af slægten (de agnatiske efterkommere og deres døtre) benytte slægtsvåbenet (evt. differentieret, afhængig af slægtstraditionen) eller antage et nyt våben, der ikke var brugt af andre. De almene regler var ens på begge sider af Kanalen, hvilket ikke var så mærkeligt, da såvel kongefamilien som adelen i den formative periode ofte havde familie og / eller besiddelser begge steder. Det er en fejltolkning af såvel nutidens som middelalderens engelske våbenret at hævde, at man kun kan

”få skjold ved at arve det eller blive adlet”.³³

Vendes blikket over Kanalen mod kontinentet bør forholdene iflg. Paul Adam tolkes noget anderledes.³⁴ Med mange eksempler fra det fransk- og tysksprogede område argumenterer han for at (heraldiske) lensmærker ført på bannere fremkom før slægtsvåben (armes familiales) og i den formative periode var den primære form, som gradvist i løbet af 1300-1400-tallet blev fortrængt af det hidtil sekundært rangerende familievåben. Et af udgangspunkterne er det velkendte at vasallen for nogle len (fiefs à bannière) i forbindelse med lenseden fik overdraget et banner, et andet at lensvåbenet ses på bannere og familievåbenet på skjold og skaberak i segl.³⁵ Modsætningen mellem len/banner og slægt/skjold kan virke lidt anstrengt, når et lensvåben også optræder i skjoldform på segl, og slægtsvåbener ses på bannere i segl. Meningen er dog klar: de første våbener var essentielt territoriale. Adams argumentation føres flydende over våbenskift indenfor familier og efter overtagelse af len ved ægteskab frem til kombination af våbener – også for personer og grene, der ikke har nogen forbindelse til de pågældende len. Med andre ord en transformation fra lens- til slægtsvåben.

Men er forskellen virkelig reel eller der i virkeligheden en parallel udvikling bag forskelle i sprogbrug og i vurderingen af kildematerialet. Ikke meget andet end de tidligste våbener kan benyttes som kilder til at afgøre om våbener begyndte som territoriale eller ej. Lad os derfor først se bort fra de eksempler, som ikke har kildeværdi for den formative periode. Det fjerner bl.a. Bonet og andre teoretikere, og fra

skønlitteraturen og krøniker får vi kun lidt generelle informationer om at våbenskjolde og bannere bruges til identifikation. Kildematerialet er sparsomt. Michel Pastoureau har plottet 31 våbener anvendt før 1180, stigende til 174 før 1200, og Brigitte Bedos Rezak har suppleret med en analyse af to samlinger segl, som kun gav 8 fra før 1180.³⁶ Bortset fra Knud VI's kongesegl fra ca.1194 kendes kun 13 danske adelige segl fra 1224-53. Men så er vi 3-4 våbengenerationer henne, og i et overvejende non-feudalt samfund, hvor traditionen at antage våben må være afledt af fransk og tysk praksis.³⁷ Len-førslægt-argumentationen bygger i høj grad på Pastoureau's observation af at tidlige våbenbrakteater bar 'lensemblem'er'.³⁸ Men ser man nærmere på de tre eksempler: havrestængel og -neg (Candavène greve af St.Pol), hammer (Hammerstein) og kugler (greve af Boulogne), er det kun den sidste, som er talende for lenet. De to andre er talende for slægten, og for Candavène er brakteaterne fra ca.1100/1130, segl 1141 og i skjoldform 1223 – d.v.s. næsten samtidige. Man fristes til at parallelisere med den samtidige antagelse af efternavne på basis af len eller borg. For den senere så udbredte Lusignan-slægt med konger af Jerusalem og Cypern, franske grever og engelske jarler var stamvåbenet vandret stribet i sølv og blå. Det blev ført uændret af flere grene fra ca.1198, og ligeledes differentieret med hhv. en løve eller småfugle fra 1226 af samme og andre grene, incl. de med cognatisk descendens.³⁹ Som et sidste eksempel kan nævnes de to våbener zigzagkløvet i rød og sølv og i rødt en sølv løve for Montfort-l'Amaury. Det første, på segl ca.1213,

regnes ofte for at være grevskabet Evreux, tilgivet ca.1070 og solgt i 1200. Det er anvendt som lansebanner på kontrasegl i 1234 og 1248, og i et glasmaleri sammen med løve-våbenet på rytterseglet.⁴⁰ Det er måske det bedste argument for et våbens oprindelse som lensrelateret, men der kan også være tale om våbenskift. Ser man overordnet på de tidlige franske segl er det klart at transformationen len-slægt eller slægt-len fandt sted efter kun to-tre våbengenerationer, og kun mere indgående studier kan afgøre rækkefølgen.⁴¹

Forskere, nydere og anvendere

Efter at have fabuleret en del om våbenskjoldenes afhængighed af jord og slægtens ære falder Harpsøe til sidst ned med næsten en gentagelse af Hans Krag's bemærkning fra 1961: "... hvorfor [heraldikken] til enhver tid må sees på en bakgrunn av denn omgivende virkelighet."⁴² Men det er en lidt pauver ende, når heraldikken som æstetisk fænomen og historisk og kulturhistorisk hjælpevidenskab har udviklet sig en del i de mellemliggende 50 år. Selv om høsten i 2007 af nye kommunevåbener viste, at der er en del reklamefolk, som ikke kan se forskel på heraldik og logografik, så er der internationalt en del mennesker, som nyder såvel at betragte som at skabe nye våbenskjolde. At våbenskjolde kan give væsentlige fingerpeg om datering og proveniens er velkendt. Mere interessant er det forskningsmæssigt at se hvordan kildematerialet med computere, internet og billigere muligheder for farvetryk bliver kritisk vurderet og udgivet og inddraget i en bredere sammenhæng.⁴³ Adrian Ailes og

Torsten Hiltmann har for nylig sammenfattet hvorledes middelalderens våbenbøger har og fortsat kan supplere vor viden om stormænds affiniteter og relationer, tværnationale forbindelser, social udvikling og den herskende classes selvopfattelse og kulturmønstre.⁴⁴

Uden at glemme, at der ligger et stort underudnyttet materiale om borgerlig og institutionel heraldik, og uanset karakteriseringen af den hidtidige slægtsforskning for perioden som "nærmest ukritisk anvendte våbenskjoldene som stærkeste bevis for slægtskab", så er kombinationen af skrevne kilder, ændringer i ejendomsret, medbeseglinger og våbenskjolde stadig af væsentlig betydning for denne forskningsretning i ind- og udland. En passende afslutning kan derfor være Knud Pranges vurdering fra 1977: " [med ny viden om våbengrupper] .. åbner der sig store muligheder for et fornyet studium af den middelalderlige adels genealogi og heraldik".⁴⁵

¹ Hvor andet ikke er angivet omtales fællestræk ved europæisk middelalderheraldik, excl. Polen, Spanien og Italien, som på væsentlige punkter adskiller sig herfra.

² Steffen Harpsøe: Jord, blod og bemalede skjolde. Om våbenskjoldes arvelighed og magtsymbolik i middelalderen. 1066 Tidsskrift for historie, 2009, 39 nr 2, s. 15-27.

³ Michel Pastoureau: *Traité d'héraldique*. 3eme ed., Paris 1997, s.37-58 og 298-322 (med omfattende bibliografi), Claire Boudreau: *L'héritage symbolique des héralds d'armes*, I-III, Paris 2006, s.7, 69, og Nils G. Bartholdy: *Adels- og våbenbreve udstedt af danske (unions-)konger indtil 1536*. København 2007, s. 11-21. For litteratur på dansk se Steen Clemmensen, Ole Rostock & Sven Tito Achen: *Dansk Heraldisk Bibliografi 1569-1999*, Odense 2002, og senere numre af *Heraldisk Tidsskrift*.

⁴ Ottfried Neubecker: *Heraldik. Kilder, brug, betydning*. København 1979, s.166 (engelsk udgave 1977/88/97 benyttet af Harpsøe), og Steen Clemmensen: *An Ordinary of Medieval Armorial*, *Heraldiske Studier* 5, CD-ROM,

København 2006; www.armorial.dk, 2010 (version 1.1, ca.79000 våbener med noter), der er kilden til specifikke oplysninger om våbener og våbenbøger, hvor andet ikke er angivet.

⁵ Der er skrevet mange indlæg om heraldikkens opståen. En del er samlet i beretningen fra et kollokvium afholdt i 1981 i Bressanone af l'Academie Internationale d'Héraldique (*Les origines des armoiries*, Paris 1983), men den klareste oversigt over ikke-institutionelle våbeners fremkomst findes på skemaet i Pastoureau: *Traité* s.301, som også viser den overvejende konsensus. Pastoureau angiver tre inspirationskilder: ornamentalfigurer og beslag på præ-heraldiske skjolde, familierelaterede emblemer (alle talende), og lensbannere (*enseignes de fiefs*); og deler fremkomsten i fire perioder: 1080 – drægtighed (*gestation*) – 1120 – fremkomst (*apparition*) – 1160 – udbredelse – 1200 – stabilisering – 1240. Fra de tre inspirationer trækker han linier, hvor lensbannerne bliver til lensvåbener (*armoiries féodales*) for før 1200 at smelte sammen med familievåbenerne. Individuelle våbener forsvinder i løbet af 1120-1200 for enten at blive familievåbener eller blive afløst af brisurer, hjelmtegn og badges. Arvelighed indgår næsten definitionsmæssigt i betegnelsen slægt, men kun Harpsøe (s.15) påstår at begrebet er en nødvendig forudsætning for et våben. Referencerne i hans note 1 er ikke enige heri.

⁶ C.H. Hunter Blair: *Armorial upon English Seals from the Twelfth to the Sixteenth Centuries*. *Archaeologica*, 1943, Bd.89, s.3, fig.II.g (Clare, jarler af Hertfort & Gloucester samt Pembroke, beseglede med våbenmærke fra 1138/46, uddød 1314).

⁷ René marquis de Belleval: *Les sceaux du Ponthieu*. - Paris 1896, nytryk 1984, s.1-2. Våbenet tre skråbjælker ligner grevens, kong Karl V gav i 1369 tilladelse til at føre de franske liljer i skjoldhovedet.

⁸ Michel Pastoureau: *Heraldry – Its Origins and Meaning*. London 1997, s.20, også som *Figures de l'héraldique*, Paris 1996. Se også note 15.

⁹ Såvel på internettet som i håndbøger som Neubecker og A.C. Fox-Davies: *A Complete Guide to Heraldry*. London 1929, findes der beskrivelser af blasoneringsregler med mange eksempler. De ældste blasoneringer findes i den romantiske poesi fra ca.1170 (Paul Adam: *Les enseignes militaires du Moyen Age et leur influence sur l'héraldique*. *Recueil du Ve Congrès International des Sciences Généalogique et Héraldique à Stockholm* 1960. Stockholm 1961, s.170) og i større omfang i poesi og våbenbøger fra c.1250 (se listen i Gerard J. Brault: *Early Blazon*. Woodbridge 1972, 1997, s.xv-xxx).

¹⁰ Lokalt er her et område med en diameter på omkring 100 km (fx. et engelsk grevskab, et fransk departement),

regionalt f.x. Sydtyskland, et Bundesland eller en fransk region, og overregionalt en typisk nationalstat. Et *marche d'armes* eller et våbenområde kan være både regionalt (f.x. Normandiet, Sachsen) eller overregionalt (England). Et våben med samme figurtegnning og farvelægning kan forekomme samtidig uden problemer i forskellige våbenområder, men kan give anledning til konflikter i samme våbenområde. Det mest kendte er retssagen mellem Scrope og Grosvenor i England 1385-96 (Pastoureau: *Heraldry*, s.104-105).

¹¹ D'Arcy J.D. Boulton deler i sin kommende bog, *Heraldic Emblems in Europe c.1130-c.1690. A Handbook for Scholars*, perioderne i den formative (før 1220/50), proto-klassisk (til 1340/60), højklassisk (til 1530) og senklassisk/postklassisk derefter; se også note 5.

¹² Se note 5, Pastoureau: *Traité*; Adam: *Enseignes*; H.Waldner: *Die ältesten Wappenbilder. Herold-Studien*, Berlin 1992; se Harpsøe s.15.

¹³ Michel Pastoureau: *L'origine des armories. Genealogica & Heraldica*, Copenhagen 1982, (14.CISGH) s.245; Pastoureau: *Traité* s.44; Waldner s.13.

¹⁴ Vi gemmer tolkningsaspektet, diskussionen af om et våben arves eller er tilknyttet gennem jord eller slægt til næste kapitel, jf. Harpsøe s.16,19-22. Her kan vi blot konstatere den samtidige opfattelse, at næsten samtidige kilder har nævnt sammenhæng med såvel slægtsnavn som med len eller territorium. Hvad våbenejeren har ment (hans selvopfattelse) er der kun overleveret meget få (om nogen) kilder til. Det er, ligesom de fleste udsagn om opfattelse og selvopfattelse, hovedsageligt baseret på eftertidens tolkning. Denne kan praktisk deles i samtidige (ca.1350-1500; hovedsageligt teoretiske afhandlinger, se Boudreau; og et par retssager fra Tyskland og England), mellempriodens historikere (som vi udelader her), og nyere tids (fra ca.1850, men primært 1950-2010) historikere og heraldikere. Jan Raneke: *Bergshammervapenboken*, Lund 1975 s.8, foreslår at en våbengeneration regnes til 33 år og tælles fra 1150, hvilket giver 11 generationer for middelalderens heraldik, anslået fra en våbenejers aktive periode.

¹⁵ Kvinder har i denne forbindelse ingen betydning. De kunne sagtens have egne segl og bestyre gods, men førte ikke eget våben. Hvis de førte våbensegl var det med faders og / eller ægtemandens våben (Pastoureau: *Traité* s.46-49). Det ældste segl er for Rohese de Clare (d.1156) og viser samme våben som i hendes brors segl (1138/46), Gilbert de Clare, jarl af Pembroke (d.1148) og for hendes nevø Gilbert FitzRichard, jarl af Hertford.

¹⁶ Den praktiske og alment anvendte kontrastregel siger at hvis feltet er enten guld eller sølv så må hovedfiguren holdes i en af farverne rød, blå, sort eller grøn, og tilføjelser holdes

så kontrastrige som muligt.

¹⁷ Troels Dahlerup: *Variationer og mutationer. Adelshistoriske problemer i heraldisk belysning. Heraldisk Tidsskrift*, bd.2, nr.12, 1965, m.fl., se også Harpsøe note 4 og Clemmensen: *Ordinary*.

¹⁸ Steen Clemmensen: *Medieval armorial displays from Southern Germany. Genealogica & Heraldica*, Stuttgart, September 2010, 29.CISGH, under trykning.

¹⁹ Vurderingen af våbenvarianter er baseret på forekomsten i et udvalg af våbenbøger (1270-1500) taget fra Clemmensen: *Ordinary*, herunder 7000 engelske (incl. 300 kombinationsvåbener, hovedsageligt blandt højadelen), 6800 tyske (660 kombinationsvåbener), 9500 franske (700 kombinationsvåbener), og 4000 våbener (370 kombinerede) fra Nederlandene. En del våbener er ikke egentlige varianter, men fejlkopieringer af forlæg. Harpsøes henvisning og talangivelser om brisering (5% britisk, 0.01% kontinental, s.17 og note 12) er fordrejede. Prange citerer Sven Tito Achen for kritik af Gayre's holdning til at andre end slægtens hovedmand kan føre slægtsvåbenet ubriseret. "At dette synspunkt slår en streg over 99,99 % af den kontinentale og 95% af den britiske heraldik, afficerer ham på ingen måde". Andelen af differentierede våbener er mig bekendt aldrig seriøst anslået.

²⁰ Paul A. Fox: *The medieval origins of the british system of cadency. Coat of Arms*, 2008, nr.215, s.21-28.

²¹ Om 'ædel afstamning,' se Harpsøe s.16 sp.2, s.19 sp.2 l.8-11, og hans note 6, 8. Det er interessant og selvmodsigende at han gennemgående argumenterer mod våbenarv, men her bruger arv som et nøgleargument. Holdningen til differentiering og arvelighed, s.17, deles ikke af de refererede forfattere.

²² Harpsøe, illustration s.17 og note 11, vedr. Jan Raneke. Virneburg-våbenet ligner illustrationens nr.28 Wilsacker. Ud over Harpsøes referencer kan våbengrupper findes beskrevet i Anthony R. Wagner: *Heraldry*, i: AL Poole: *Medieval England*. I pp.338-381; E. Warlop: *The Flemish Nobility before 1300*. I-II. *Handzame* 1972, 1975; Felix Hauptmann: *Zehn mittelrheinische Wappengruppen*, *Adler Jb. NF* 10, s.1-46, 1900 og Poul Holstein: *Våbengruppen Havelberg*, *Heraldisk Tidsskrift*, bd.6 nr. 56, s.233-257.

²³ Om våbenbreve: Bartholdy: *Våbenbreve* s.12-21; Adrian Ailes: *Medieval grants of arms 1300-1461*, 1997, upubl. master thesis. Om Vermandois-gruppen: G.E. Cockayne: *Complete Peerage*, bd. 12 del 1, App. J, s.26.

²⁴ Adam: *Enseignes* s.170-173 og Paul Adam: *Les usages héraldiques au milieu du XIIe siècle d'après le Roman de Troie de Benoit de Sainte-Maure et la littérature contemporaine. Archives Héraldiques*, 1963, bd.77, s.18-29.

²⁵ Bl.a. den såkaldte Quedlinburger våbenkiste fra 1209

med våbener for kejser Otto IV (r.1198/1208-1218) og 32 tyske grever, Alfred F. Wolfert: *Das Quedlinburger Wappenkästchen von 1209*, i: *Sources de l'héraldique en Europe occidentale*, 4.Colloque d'AIH, Bruxelles 1985, Bruxelles 1985, Nathalie Kruppa, *Neue Gedanken zum Quedlinburger Wappenkästchen. Concilium medii aevi*, 2001, Bd.4 s.153-177, <http://cma.gbv.de/dr,cma,004,2001,a,06.pdf>, og Berent Schweineköper: *Eine unbekannte heraldische Quelle zur Geschichte Kaiser Ottos IV und seiner Anhänger*, i: *Festschrift für Hermann Heimpel zum 70. Geburtstag am 19.September 1971*. Göttingen 1972, s. 959-1022.

²⁶ Harpsøe forveksler gennemgående objekt, anvendelse og tolkning, jf. s.18 ”det bærende princip i et sådant skjold”, se note 21 her, s.15 ”ikke er arveligt, er det ikke et våbenskjold”, s.16 og 24 synonymitet mellem våben og jord. Harpsøes ikke-middelalderlige eksempel med grevelige erektionspatenter (illustrationen s.23, tekst s.24), der som rigtigt skrevet alene vedrører godset / lensgrevs-kabet, er helt misvisende. Det pågældende våben er Wedel-slægtens tyske slægtsvåben, benyttet af flere inden- og udenlandske linier.

²⁷ Oversigt over afhandlinger om heraldik (1341-1597) i Boudreau s.69-97. G.W. Coopland: *The Tree of Battles of Honoré Bonet*. Liverpool 1949. Osvaldo Cavallar, Susanne Degenring & Julius Kirschner: *A Grammar of Signs. Bartolo da Sassoferrato's Tract on Insignia and Coats of Arms*. Berkeley 1994. Boudreau s.26 (opdeling), s.65 (ikke behandlede emner).

²⁸ Modsætningen (eller sammenhængen) blod og jord, som det formuleres af Harpsøe, kan følges i mange af højadelens territorier og familier, f.eks. Sachsen, Østrig, og Vendôme.

²⁹ Se note 15 og for Clare segl og våbener: *Dictionary of British Arms. Medieval Ordinary*, bd.2 s.515-516, 520 og 531, udg. T. Woodcock, Janet Grant & Ian Graham, London 1996 [DBA] samt W. de G. Birch, *Catalogue of Seals in the department of M.S.S. in the British Museum*, Bd.1-6, London 1887-1900 (nr.13048 Rohese) og London, British Library, Ms.Lansdowne 204 fo.15v; for slægten Clare: Cockayne bd.3 s.242-257, bd.5 s.694-715, bd. 6 s.498-503, bd.7 s.672 og bd.10 s.348-358; for våbengruppen Clare: Peter Coss: *The Knight in Medieval England 1000-1400*. Stroud 1993/1996, s.77-78.

³⁰ Se Harpsøe s.18 og hans note 14-15 om William Marshall. Marshall-slægten førte et våben med en skråbjælke af sammenstillede ruder. William antog sit eget våben delt af guld og grønt herover en rød løve. Der er tale om toppen af engelsk adel. Williams svigerfar var Justiciar of England (rigets højeste embede) og fra faderen arvede han rigsmarskembedet, og blev selv senere Justiciar. Williams våben blev ført af hans efterkommere og blev indtil en kongesøn overtog rigsmarskembedet opfattet som

embedsvåben for såvel rigsmarskembedet (senere Earl Marshal of England) som Marshall's Court (DBA bd.1 s.143) og ført 1301 af Bigod-slægten, jarler af Norfolk. Våbenet blev også antaget af en Bigod-sidegren (DBA bd.1 s.143-144).

³¹ Cockayne bd.5 s.710.

³² Se note 30.

³³ Harpsøe s.24 sidste punktum. Selv efter at kongen fra 1400-tallet tiltog sig reguleringen af våbenretten i stadig større omfang kunne enhver (person såvel som institution) antage et våben gennem College of Arms. Om at antage våben i dagens England, se den udstedende myndighed: www.college-of-arms.gov.uk. Begrebet adel er problematisk at anvende i engelsk sammenhæng. Formentlig anvender Harpsøe det som her for både gentry og nobles. Den sidste gruppe er forbeholdt medlemmerne af Overhuset (fra hertuger ned til baroner), og den første omfatter riddere, børn af nobles og ubetitlede godsejere - oprindeligt i kraft af deres livsførelse.

³⁴ Harpsøe s.21 sp.1 baserer primært sin teori om forbindelsen ”besiddelse af jord og retten til at føre et bestemt våben” på Adam: *Enseignes* s.183-187 og hans eksempler på at antage og fortabe våben. Paul Adams holdning til våbener som slægtsrelaterede og relationen til len fremgår af Adam: *Enseignes* s.188 og hans sidste foredrag: *Armoiries territoriales et armoiries de famille au moyen-age principalement en France*, *Genealogica & Heraldica*, La Hague, Juin 1964, 1964, 7.CISGH, s.81-93. At Harpsøe fordrejer Bonet og Adam (s.21, note 26) ses klart af foregående s.88.

³⁵ Modsætningen len/banner og familie/skjold er helt undgået Harpsøe. Se også note 5 for Pastoureaux's skema om et flerstrengt forløb.

³⁶ Pastoureaux: *Traité* s.303, Brigitte Bedos Rezak: *l'Apparition des armoiries sur les sceaux en Ile-de-France et en Picardie (v.1130-1230)*, *Les origines des armoiries*, 2me colloque d'AIH, Bressanone 1981, Paris 1983 s.23-41.

³⁷ Knud Prange: *Danske våbenskjolde – de første generationer*. *Heraldisk Tidsskrift*, nr.90 s.417-442.

³⁸ Se note 13.

³⁹ Francois Eygun: *Sigillographie du Poitou, jusqu'en 1515*. Poitiers 1938, segl nr.415-442, og 532-535.

⁴⁰ Glasmaleriet fra c.1220 i katedralen i Chartres med begge våbener kan forestille Simon (IV) Montfort, d.1218, jarl af Leicester & hertug af Narbonne – næppe Jean (d.1249) som foreslået af Adam: *Enseignes* s.186. T.R. Davies: *The merciless Montforts: some problems*. *Coat of Arms*, 1975, nr. 96, s.230-242; Nicolas Civel: *Sceaux et armes de Simon comte de Leicester et de la maison de Montfort*, *Revue Française d'Héraldique et Sigillographie*, 1996, Bd. 66 s.83-106; og Steen Clemmensen, *The arms of Montfort-*

l'Amaury, 2011, www.armorial.dk.

⁴¹ For Montfort se også note 36 og 13/38 samt T.R. Davis s.230-242.

⁴² Harpsøe s.24 sp.1 sidste punktum: ”.. mere frugtbart at se brugen som et udtryk for tiden - ..”. Hans Krag: Hvad menes med et Våben?, Heraldisk Tidsskrift, 1961, nr.3 s.126.

⁴³ Se bl.a. tidsskrifter og kongres- og symposieberetningerne i ovenstående noter, DBA i note 29, Revue française d'héraldique et de sigillographie, digitalisering af manuskripter fra Bodley Library i Oxford, Bayerische Staatsbibliothek i München, Bibliothèque nationale de France, samt flere kommenterede faksimileudgaver af våbenbøger på engelsk, fransk, tysk og italiensk i den bibliografiske del af Clemmensen: Ordinary.

⁴⁴ Adrian Ailes: Research into English Rolls of Arms. Past, Present and Future. Torsten Hiltmann: Potentialities and Limitations of Medieval Armorial as Historical Source. The representation of Hierachy and Princely Rank in Late Medieval Collections of Arms in France and Germany. Begge i: Princely Rank in Late Medieval Europe. Trodden Paths and Promising Avenues. udg. T.Huthwelker, J.Peltzer og M. Wemhöner, Ostfildern 2011, s.139-156, 157-198.

⁴⁵ Harpsøe s.16 sp.1. Om praksis og kritisk anvendelse af disse former for vidnesbyrd se f.x. J.S. Roskell: History of the Parliament. The Commons 1386-1421. Vol 1-4, London 1992, G.J. Brault: The Rolls of Arms of Edward I, I-II, Woodbridge 1997, og Warlop: Flemish Nobility, samt Knud Prange: Heraldik og Historie, København 1997 s.42 l.1-2 f.n.

Supermagternes sammenstød

- Vejen til islamistisk fundamentalisme i Afghanistan

Af David Vestenskov, cand.mag., forskningsassistent ved Forsvarsakademiet, Center for Militærhistorie

Afghanistan udgjorde i tiåret 1979-89 en brandvarm arena for en ellers fastfrosset koldkrigsrelation mellem stormagterne USA og Sovjetunionen. Den historiske udvikling i netop denne periode har på mange måder dannet grundlag for Afghanistans udvikling frem til i dag, hvor forudsætningerne for Talebanbevægelsens oprindelse og fremkomst på den sikkerhedspolitiske scene synes glemt. Et historisk tilbageblik på kommunismens indtog på den afghanske scene, samt en analyse af henholdsvis den amerikanske og den sovjetiske afghanistanpolitik i ovennævnte periode, kan på mange måder bidrage til forståelsen af udviklingen af den islamistiske fundamentalisme i det centralasiatiske bjergland. Tilbageblikket viser, at denne udvikling blev hjulpet godt på vej af sammenstødet mellem en offensiv amerikansk strategi og et sovjetisk ønske om at bevare et sikkerhedspolitisk status quo i den centralasiatiske region.

Afghanistan 1979-89 was a glowing center for an otherwise frozen Cold War-relationship between the USA and USSR. In many ways the historical development of this particular period laid the foundation of many of Afghanistan's present security problems where the preconditions for the Taliban movement's origins and emergence on the international security scene seem forgotten. Starting with a retrospective view on the communist reform efforts from 1978 followed by an analysis of respectively the American and Soviet Afghanistan policy in that period, this article contributes to the understanding of the evolution of Islamist fundamentalism in Afghanistan. History shows that this evolution was caused by a clash of superpowers in an Afghan society based on rural Islamic traditions. On one side there was an American policy with a one-sided focus on defeating the Soviet empire and on the other side a Soviet state attempting to uphold its influence in the Central Asian region.

Afghanistans historie – konflikter og traditionalisme

Afghanistans historie er gennem flere århundreder i høj grad blevet præget af udenlandske interesser. Både det britiske imperium og det russiske tsardømme prøvede i 1800-tallet at etablere en magtbase i den centralasiatiske stat uden den store succes, dels på grund af geografiske forhold, dels på grund

af en decentral magtstruktur, hvor lokalt selvstyre ofte var den eneste juridiske instans.¹ Traditionalismens rod i de forskellige lokalområder er på mange måder nøglen til forståelsen af den afghanske historie. Afghanistan skal ikke anskues som en magtstat i vestlig optik, men som en enklave af forskellige lokale magthavere uden et egentligt nationalt værdifællesskab, og forudsætningerne for en afghansk nationalstat har aldrig været optimale. Denne

artikels bidrag til forståelsen af den islamistiske fundamentalismes udvikling i Afghanistan tager sin begyndelse ved de kommunistiske reformforsøg fra 1978 og de efterfølgende interne magtkampe blandt de afghanske kommunister. Disse reformforsøg skulle vise sig at blive startskuddet til en fire årtier lang periode med ustabilitet, borgerkrig og udenlandske troppeindsættelser – kun afbrudt af Talebanbevægelsens forholdsvis stabile styre fra 1996-2001.

Det empiriske grundlag for artiklen bygger på dokumenter fra Central Intelligence Agency (CIA), som er blevet videregivet til den privatfinansierede forskningsinstitution National Security Archive (NSA), som ikke skal forveksles med den amerikanske sikkerhedstjeneste National Security Agency. I den forbindelse skal det påpeges, at CIA i Afghanistan spillede en eksklusiv udenrigspolitisk rolle, grundet den amerikanske præsidents behov for *plausible deniability*² overfor Sovjetunionen i forhold til det amerikanske engagement i Afghanistan. Ydermere skal det nævnes, at CIA ikke hører under det amerikanske udenrigsministerium, men refererer direkte til Det Hvide Hus, og herigennem kan efterretningstjenesten anvendes af den amerikanske præsident til at præge udenrigspolitikken, hvilket var tilfældet i Afghanistan 1979-1989.

Kommunistisk Afghanistan

Med Mohammad Dauds afskaffelse af monarkiet i 1973 og etablering af en republikansk stat med ham selv som præsident indledtes en politisk ustabil periode i Afghanistan. Både kommunistiske og muslimske studen-

terbevægelser søgte at undergrave den nye præsidents magtgrundlag. De kommunistiske bevægelser modtog støtte fra Sovjetunionen op igennem 1970'erne, hvilket var et naturligt skridt for den globale kommunistiske kamp, og selvom den sovjetiske ledelse primært ønskede stabilitet i området, valgte den at støtte kommunismens undergravende virksomhed i landet.³

Ved den kommunistiske Saur-revolution i 1978 blev det afghanske kommunistparti (PDPA) leder Nur Muhammad Taraki indsat som politiske leder, og det nye styre indledte straks en kompromisløs kamp mod al politisk opposition.^{4,5} Daud blev henrettet sammen med alle, der havde tilhørt den tidligere præsidents inderkreds. Forsøget på at indføre kommunistiske reformer i landet omhandlede bl.a. en uddannelsesreform, der skulle komme den voldsomme analfabetisme til livs, ligesom kvinder skulle have samme uddannelsesmuligheder som mænd. Denne reform skulle vise sig at blive afgørende for det nye styres fremtid. Der er to primære årsager til, at reformen ikke havde nogen gang på den afghanske jord. Første problem var, at lærerne primært var unge frivillige fra kommunistpartiet, der blev sendt ud i forskellige lokalområder for at lære hele landsbyer at læse og skrive.⁶ Den traditionsbundne magtstruktur i landsbyerne indbefattede, at de ældste mænd sad på magten, og udstak bestemmelser som lokalbefolkningen skulle følge. Reformen rokkede dermed ved den gængse rangorden, da unge frivillige studenter skulle belære ældre.

Et andet problem var ligestillingsforholdet,

Den amerikanske præsident Jimmy Carter og den sovjetiske generalsekretær Leonid Bresjnev søgte med SALT II-forhandlingerne i Wien i juni 1979 at indlede en afspændingskurs mellem de to stormagter. Måned efter underskrev Carter det første direktiv vedrørende amerikansk støtte til de afghanske oprørsbevægelser, og seks måneder efter var en sovjetisk intervention i Afghanistan en realitet. Kilde: Wikimedia Commons (fotograf: Bill Fitz-Patrick)

der i en vestlig optik må betegnes som kvindeundertrykkende. Der herskede et fasttømret regelsæt, hvor kvinderne arbejdede i huset, mens manden sørgede for det økonomiske fundament. Endvidere måtte kvinder og piger ikke færdes i det offentlige rum sammen med fremmede mænd, uden at de blev ledsaget af et mandligt familiemedlem, der fungerede som værge. Undervisning af kvinder ansås for unødvendig, da de kunne lære alt hvad de behøvede hjemme. Det kommunistiske forsøg på at indføre ligestillingsforhold brød – ligesom

uddannelsesreformen – med den herskende traditionelle orden, og var ligeledes et dødfødt projekt. Det skal i den sammenhæng også påpeges, at de fleste lokale magthavere ikke besad læse- og skrivefærdigheder, hvilket besværliggjorde den statslige propaganda.

Taraki-styret viste sig ikke at være langtidsholdbart grundet interne politiske magtkampe mellem to fløje i PDPA – Kalq-fraktionen (Tarakiogvicepremierminister Hafizullah Amin) og Parcham-fraktionen, hvis frontskikkelse var den kommende leder af partiet Barbrak Kar-

mal.⁷ Yderligere var der en generel mangel på opbakning fra store dele af befolkningen. Trods et forholdsvist godt forhold til den ideologiske storebror Sovjetunionen, kunne supermagten ikke forhindre, at Taraki blev afsat og henrettet af PDPA's næstkommanderende Amin i september 1979. For den sovjetiske leder Leonid Bresjnev blev Amins kup dråben, der fik bægret til at flyde over. Moskva havde gennem læn- gere tid anset det for at være umuligt at imple- mentere en decideret sovjetisk kommunisme i Afghanistan. I stedet søgte man at skabe en kommunistisk satellitstat, der dels skulle tjene et globalideologisk formål, dels skulle skabe en sovjetisk sikkerhedspolitisk bufferzone i Centralasien. Den sovjetiske ledelse havde flere gange ekspliciteret overfor Taraki, at reli- gionen, grundet den udbredte traditionalisme, skulle spille en større rolle i det afghanske sty- res politiske grundlag, hvilket kunne dæmme op for en islamistisk revolution, men dette af- slog PDPA, der mente, at en revolution ud fra et stalinistisk forbillede var den eneste gang- bare vej mod et kommunistisk Afghanistan. Sovjetunionens politiske beslutningscenter, Politbureauet, var indfanget i et dilemma, da det i en geopolitisk optik var nødsaget til at bakke op om det kommunistiske styre, mens det samtidig måtte se sin indflydelse minime- ret.⁸ Både Taraki og efterfølgeren Amin sendte en række forespørgsler til Moskva, hvor de bad om direkte militærassistance til at nedkæmpe den politiske opposition, hvilket dog blev af- slået fra Moskvas side, da man vurderede kon- sekvenserne til at være for omfattende. Men da Bresjnev personligt havde udstukket en ga-

ranti for Tarakis liv, kunne man fra sovjetisk side ikke undlade at reagere efter Amins kup. Ydermere havde Amin afholdt fem møder med den amerikanske ambassadør i Kabul, hvilket skabte en begrundet frygt i Moskva for, at den nye afghanske leder søgte støtte hos den riva- liserende supermagt.⁹

Den ene del af den sovjetiske løsning blev Barbrak Karmal, der ligesom sine to forgæn- gere var medstifter af PDPA. Karmal tilhørte som tidligere nævnt Parcham-fløjen i partiet og havde siden Tarakis udrensning af politiske modstandere været i eksil i Moskva. Den an- den del af løsningen blev indsættelse af sovje- tiske tropper i landet, hvilket indledtes ved en aktion mod præsidentpaladset, der havde til hensigt at sikre en hurtig og forholdsvis frede- lig magtoverdragelse til Karmal. Aktionen tog under en time, og blandt ofrene var Amin og hans inderkreds.¹⁰ På denne time var der dog ikke kun sket en magtoverdragelse i Afghani- stan. Sovjetunionens intervention af landet var en realitet, og blev af størstedelen af det inter- nationale samfund stemplet som en aggressiv invasion. Den kolde krigs bipolare verdensor- den fordrede, at et sovjetisk træk blev fulgt op af et amerikansk modtræk. Spørgsmålet var altså ikke, om der ville komme et amerikansk modtræk, men i højere grad hvilket omfang, dette træk ville have.

Realpolitisk antikommunisme

Det amerikanske engagement i Afghanistan kan på mange måder sammenfattes med et enkelt begreb – antikommunisme. Jimmy Carters gentagne forsøg på en optøningspolitik

i forhold til Sovjetunionen gennem bl.a. SALT-forhandlingerne brød endeligt sammen med den sovjetiske intervention af det kaosprægede Afghanistan i december 1979.¹¹ Fig. 1.

Interventionen beskrev Carter efterfølgende som "a shock to a world which yearned for peace".¹² Carters rolle i forhold til CIA's operationer i landet var dog mere markant, end han selv gav indtryk af, da han allerede i juli 1979 havde underskrevet det første præsidentielle direktiv vedrørende støtte til afghanske oprørsbevægelser.¹³ Ovennævnte chok har efter alt at dømme været en overdrivelse af reaktionen på den sovjetiske ageren fra præsidentens side, hvilket yderligere underbygges af Carters nationale sikkerhedsrådgiver Zbigniew Brzezinski i et interview fra 1998, hvor han omtaler den amerikanske afghanistanpolitik frem til 1979 i følgende vending: "We didn't push the Russians to intervene, but we knowingly increased the probability that they would".¹⁴ Dette tyder på, at man fra amerikansk side så visse fordele ved en sovjetisk intervention, og heri beror det offensive aspekt i den fortsatte støtte til de forskellige afghanske oprørsbevægelser (Mujahedinerne). De amerikanske erfaringer fra Vietnamkrigen havde vist, at der var en række negative konsekvenser forbundet med denne type militæroperation. Dels var der økonomiske omkostninger ved selve operationen, dels havde det haft en negativ påvirkning af den amerikanske position på den internationale scene. Denne udvikling så man gerne gentage sig for Sovjetunionen i Afghanistan.

Ronald Reagans sejr ved det amerikanske præsidentvalg i december 1980 betød en hår-

dere politisk linje overfor den globale kommunisme, men det er vigtigt at påpege, at strategien allerede var blevet lagt af Carteradministrationen som nævnt ovenfor. Reagans kampagneleder under valget var William Casey, der havde en lang historie hos CIA bag sig, og efter valget blev Casey den øverste chef for efterretningsvæsenet (DCI).¹⁵ Udover rollen som CIA-chef stod DCI også for koordineringen af efterretninger mellem de forskellige amerikanske tjenester, og den direkte reference til præsidenten gjorde denne position yderst magtfuld. Endvidere må Caseys tætte forhold til Reagan yderligere have styrket hans politiske indflydelse.¹⁶ Caseys hårde og kompromisløse tilgang til den globale kamp mod kommunismen harmonerede godt med Reagans eget sikkerhedspolitiske udgangspunkt, og en optrapning af det amerikanske bidrag til oprørsbevægelserne i Afghanistan synes at have været uundgåelig med den nye magtfulde duo ved roret.¹⁷

Reagans udenrigspolitik tog udgangspunkt i en benhård antikommunisme på globalt plan, og det konkrete indhold i politikken er af forskeren Chester Pach blevet døbt reagandoktrinen.¹⁸ Politikken havde til hensigt at støtte alle antikommunistiske bevægelser på globalt plan, hvilket dog ikke blev effektueret i praksis. Den idealistiske rolle, som den amerikanske stat søgte at indtage på den internationale scene, var i baggrunden præget af en altdominerende realisme, hvilket bedst illustreredes gennem engagementet i Afghanistan, mens antikommunistiske bevægelser andre steder på kloden måtte kigge langt efter amerikansk

støtte.¹⁹ Sidstnævnte forhold understreger det realpolitiske aspekt, der i højere grad end ideologiske værdier som demokrati og liberalisme, dannede fundamentet for periodens amerikanske udenrigspolitik.

Uundgåelig kommunistisk katastrofekurs

Den sovjetiske ageren i juledagene 1979 var på en gang uundgåelig og uønsket, men det er vigtigt at slå fast, at den sovjetiske handling skal betegnes som en intervention og ikke en invasion. Grundlaget for denne påstand er den afghanske ledelses gentagne forespørgsler om hjælpetil det afghanske kommunistparti i kampen mod religiøse oprørsbevægelser i løbet af året op til beslutningen om sovjetisk troppeindsættelse i Afghanistan. Russiske dokumenter underbygger tesen om, at den sovjetiske ledelse ikke anså troppeindsættelsen for en optimal politisk vej, men af mangel på alternativer valgte man fra Moskvas side at anvende konventionel magt i bestræbelserne på at fastholde en kommunistisk magtbase i Kabul.²⁰ Flere faktorer gjorde sig gældende i den sammenhæng. Først og fremmest ønskede den sovjetiske leder Leonid Bresjnev ikke at begå samme fejl, som det amerikanske engagement i Vietnam havde vist sig at være. Derudover anså man ikke det afghanske folk som værende parat til en sovjetisk kommunisme, da religionen spillede en afgørende rolle for store dele af befolkningen. Ydermere var man fra sovjetisk side bevidst om, at man som følge af en intervention ville åbne sluserne for international kritik, hvilket sandsynligvis ville skade den kom-

munistiske ideologi på et globalt plan. På trods af disse dystre udsigter blev interventionen en realitet 25. december 1979, hvilket primært skyldtes tre faktorer: 1) Det afghanske kommunistpartis forvaltning af den politiske magt i landet havde gentagne gange vist sig utilstrækkelig. Partiets interne magtkampe sammenlagt med den hårde linje over for religiøs opposition udgjorde et alt for skrøbeligt fundament for en kommunistisk magtbase i landet. 2) Den amerikanske støtte til de mujahedinske oprørsbevægelser skabte en begrundet frygt for, at landet kunne få en fremtidig politisk ledelse, der i højere grad varetog amerikanske interesser. 3) Den reelle sovjetiske magt i landet var dalende, hvilket ekspliciteredes med Amins afsættelse af PDPA's ministerpræsident Nur Muhammad Taraki. Sidstnævntes sikkerhed var som nævnt ovenfor blevet garanteret personligt af Bresjnev.²¹

Islamismens fundament: Pakistansk distribution og saudisk wahabisme

Den massive amerikanske støttetil de forskellige afghanske oprørsbevægelser skulle forblive uofficiel grundet koldkrigsforholdene, hvor amerikansk aggression teoretisk set kunne medføre et atomart sovjetisk modtræk.²² Derfor blev covert actions– gennem CIA –det udenrigspolitiske værktøj, der blev anvendt. Pakistan ønskede ligeledes at holde lav profil overfor den sovjetiske supermagt, og derfor skulle den pakistanske efterretningstjeneste (ISI)– og ikke den pakistanske hær– anvendes som organet, der distribuerede den massive støtte fra CIA til de afghanske oprørsbevægel-

ser. Den pakistanske leder, general Zia ul-Haq, var sig bevidst om den nøglerolle, landet geografisk indtog i konflikten, hvilket udmøntede sig i et ultimativt krav til den amerikanske allianceparter: ISI skulle alene stå for distributionen, hvilket indbefattede, at CIA under ingen omstændigheder måtte operere i Afghanistan eller blande sig i den pakistanske forvaltning af støtten.²³ Dette marginaliserede naturligvis den amerikanske indflydelse på hvilke bevægelser, der fik tildelt våben og finansiell støtte. Da Zia ul-Haqs ledelse af Pakistan i høj grad byggede på en islamisering af landet, blev de islamistiske bevægelser favoriseret gennem distributionen, hvilket paradoksal nok udmøntede sig i, at amerikanske skattepenge blev givet til antivestlige (og dermed også antiamerikanske) bevægelser. Fig. 2

Saudi Arabien spillede ligeledes en markant rolle i forhold til finansieringen af de afghanske mujahedinbevægelser. Indledningsvis matchede det saudiske kongedømme den amerikanske støtte 1:1, således at hver amerikansk dollar blev fulgt op af tilsvarende bidrag fra saudisk side. I den afsluttende del af konflikten overhalede det saudiske bidrag sågar det amerikanske, og i modsætning til den amerikanske realpolitiske tilgang til konflikten, tjente den saudiske støtte også et ideologisk formål.²⁴ En del af den saudiske støtte blev brugt i de pakistanske flygtningelejre, hvor der blev opbygget et netværk af religiøse koranskoler (madraser). Disse madraser tog udgangspunkt i wahabismens konservative fortolkning af islam, og jihad spillede en central rolle i indlæringsprocessen. I 1985 vurderede man fra

amerikansk side, at op imod en tredjedel af den afghanske befolkning (17 millioner i 1979) befandt sig i flygtningelejre i Pakistan og Iran.^{25,26} Alene i Pakistan drejede det sig om 3,2 millioner i flygtninge 1985, og dermed var en stor del af den opvoksende generations eneste indlæringsmulighed de wahabistiskemadraser, hvor ateismen som en global hovedfjende var omdrejningspunktet. Denne form for kompromisløs tilgang til den ikke-islamiske verden og den samtidige fundamentalistiske tilgang til islam dannede hovedfundamentet for den fremvoksende islamisme.

Islamismens udbredelse havde altså gode forudsætninger – dels med den pakistanske kontrol med den amerikanske støtte, dels med de saudiske skoler i flygtningelejrene. USA's dominerende realismepolitik med et ensidigt fokus på den kolde krig og hovedfjenden Sovjetunionen skabte både et politisk og et økonomisk fundament for islamismens udbredelse i regionen, hvilket på længere sigt fik alvorlige konsekvenser.

Fundamentalismens udvikling i Afghanistan

Både under og efter den sovjetiske tilbagetrækning (maj 1988-februar 1989) blev det kommunistiske styre i Afghanistan fortsat massivt støttet af Moskva, mens de forskellige afghanske oprørsbevægelser blev støttet af USA gennem Pakistan, og situationen må i november 1989 betegnes som fastlåst. Styret blev af CIA beskrevet som yderst upopulært og det vurderedes, at dets fastholdelse af magten alene skulle ses i lyset af den årlige sovjetiske

CIA's har siden oprettelsen i 1947 været en af de afgørende institutioner i forhold til efterretningsvirksomhed. I forbindelse med det uofficielle amerikanske engagement i Afghanistan 1979-89 besad CIA en eksklusiv analytisk nøglerolle, og et dyk ned i arkiverne viser, at CIA allerede fra 1979 advarede mod en fundamentalistisk og antiamerikansk udvikling blandt de afghanske oprørsbevægelser. Kilde: Wikimedia Commons

støtte på op mod 3 milliarder dollars. Det ville ifølge den amerikanske efterretningstjeneste have været en fordel for amerikanske interesser, hvis både den sovjetiske og den amerikanske støtte bortfaldt, også selvom dette ville skabe (yderligere) antiamerikanske strømninger blandt de forskellige oprørsbevægelser, idet det kommunistiske styre, lød vurderingen, ikke ville holde mange måneder uden støtte. Følgende advarsel blev dog givet til Washington fra CIA gennem en efterretningsrapport:

”Political/Military elements, such as fragility, Mujahedin disunity, and local tribal factors will be at least as important to the final outcome as strictly military considerations. Despite exten-

sive popular support, the highly factionalized resistance is unlikely to form a political entity capable to uniting the Mujahedin”.²⁷

Det kan dermed konkluderes, at der var en klar mistro fra CIA's side til et fremtidigt Afghanistan under samlet mujahedinsk kontrol.²⁸ Vi ved fra den daværende amerikanske udenrigsminister George Schultz' memoirer, at den sovjetiske udenrigsminister Eduard Shervardnaze

tilbød at begge stormagter skulle trække deres støtte, hvilket blev afvist af Washington.²⁹ Den fortsatte amerikanske støtte til mujahedinbevægelserne – og tilsidesættelsen af CIA's anbefaling – var et klart udtryk for en afvejet amerikansk beslutning om at fastholde maksimalt pres på Moskva. Fig 3.

CIA's analyse af den sovjetiske tilbagetræknings effekt på det afghanske politiske klima tegner ligeledes et billede af fragmentering og fremtidige konflikter.³⁰ Det blev vurderet, at en ny traditionalistisk og til dels fundamentalistisk samlingsregering ville overtage magten kort efter den sovjetiske tilbagetrækning. Magtbasen ville være decentral og præget af de

meget delte interesser blandt oprørsgrupperne og i lokalområderne. Man vurderede dog ikke, at styret ville have ligeså fundamentalistisk karakter som det iranske præstestyre.³¹ Sidste del af analysen må i dag siges at have været fejlagtig, set i lyset af den talebanske magtovertagelse i 1996. På kort sigt viste analysen sig dog korrekt, idet den mujahedinske samlingsregering ledet af Burhanuddin Rabbani fra 1992-1996 ikke antog en decideret fundamentalistisk karakter, men Rabbani-regeringen formåede aldrig at forene de forskellige mujahedinledere omkring et fælles politisk projekt. Rabbani blev efter 1996 leder af The United Islamic Front (i vesten kendt som Den Nordlige Alliance), der udgjorde den eneste afghanske opposition til Taliban-styret (1996-2001).³²

Det postkommunistiske Afghanistan var først og fremmest præget af en brutal borgerkrig, hvor forskellige mujahedinledere forsøgte at sætte sig på magten i landet. Da USA i 1992 i kølvandet på Sovjetunionens sammenbrud (der medførte et stop for støtten fra Moskva til Kabul) og den irakiske invasion af Kuwait stoppede den finansielle støtte til de afghanske oprørsbevægelser, blev landet overladt til sig selv.³³ Dette resulterede i en yderligere fragmentering af magtstrukturen, hvor landets provinser i høj grad var i de lokale krigsherrers vold, hvilket i mange tilfælde medførte at korruption og lovløshed blev fastintegrerede elementer for den afghanske befolkning. Det var i dette rum, at den puritanske Talibanbevægelse i 1994 opstod og fik vind i sejlene, da de evnede at afvæbne krigsherrerne en efter en hele vejen til Kabul, som de indtog i 1996. Bevægelsens

Prototypen på en mujahediner var unge mænd, der var opvokset i pakistanske flygtningelejre, hvor de gennem religiøse skoler (madrasaer) var blevet undervist i islam ud fra den saudiske wahabismes idealer. Læren om jihad var en fastintegreret del af denne undervisning. Billedet er taget af en FN-observatør i 1985. Kilde: Forsvarskommandoens kommunikationsafdeling

primære succesgrundlag var utvivlsomt, at den afghanske befolkning så den som en befrielsehær, der afsatte lokale tyranner. Bevægelsens medlemmer var hovedsageligt unge mænd fra de pakistanske flygtningelejre, der alle var indoktrineret i wahabismens konservative fortolkning af islam, og efter magtovertagelsen i Kabul stod det hurtigt klart, at den fremtidige politiske linje i landet ville være funderet om-

kring netop wahabismen. Den islamistiske fundamentalisme var hermed kommet til magten takket være et momentum skabt af sammenstødet mellem en offensiv amerikansk strategi med covert actions som omdrejningspunkt og en sovjetisk defensiv strategi, som hovedsageligt sigtede mod at skabe et stabilt Afghanistan. Mens den amerikanske strategi blev iværksat med henblik på at øge landets indflydelse i den centralasiatiske region, var det i højere grad en stabilisering af de sovjetiske grænseområder i regionen samt frygten for en amerikansk magtpolitisk base i baghaven, der dikterede politikken fra sovjetisk side. Begge den kolde krigs supermagter var fjendtligt indstillede overfor den islamistiske fundamentalisme men endte paradoksalt nok med at fremme den via sammenstødet i Afghanistan.

¹ Michael Clemmesen: *Insurgency as an instrument for strategic defence: A Century of Pashtun History*. København 2011, http://www.clemmesen.org/articles/Afg-Pak_Final.pdf, s. 8-10.

² Det var afgørende for de amerikanske beslutningstagere officielt at kunne benægte den amerikanske involvering i Afghanistan, da dette i sin yderste konsekvens kunne medføre et atomart gengældelsesangreb fra Sovjetunionen. Først med eksporten af stingermissiler i 1986 ophørte den officielle amerikanske benægtelse af støtten til de afghanske oprørsbevægelser.

³ Angelo Rasanayagam. *Afghanistan. A Modern History* (2. Udg.) London 2005, s. 64-66; Rodric Braithwaite. *Afgantsy. The Russians in Afghanistan 1979-89*. London 2011, s. 41-42.

⁴ PDPA: People's Democratic Party of Afghanistan.

⁵ André Brigot/Olivier Roy. *The War in Afghanistan*. London 1988, s. 36-41.

⁶ Rasanayagam, s. 75-77.

⁷ Kalqfløjen havde sin primære opbakning og oprindelse i de landlige egne. Fløjen var fokuseret på magten og en hurtig implementering af kommunismen. Parcham kan betegnes som den mere intellektuelle og urbane fløj, der var mere teoretisk funderet. Braithwaite, s. 38-40.

⁸ Antonovich Lyakhovsky: *Cold War International History Working Paper No. 51: "Inside the Soviet Invasion of Afghanistan and the Seizure of Kabul"*, December 1979. New York 2007, s. 24-26.

⁹ Braithwaite, s. 78.

¹⁰ Gregory Feifer. *The Great Gamble. The Soviet War in Afghanistan*. New York 2010, s. 72-77.

¹¹ SALT: Strategic Arms Limitation talks. Bilaterale afspændingsforhandlinger mellem USA og Sovjetunionen indledt i 1969. Robert Gates. *From the Shadows*. New York 1996, s. 39-40.

¹² Jimmy Carter. *Keeping Faith*. New York 1982, s. 471.

¹³ Sst., s. 146.

¹⁴ Bill Blum: "Zbigniew Brzezinski." *How Jimmy Carter and I Started the Mujahideen*. Interview of Zbigniew Brzezinski 1998, <http://www.counterpunch.org/brzezinski.html>, s. 76.

¹⁵ Director of Central Intelligence.

¹⁶ William Casey havde en lang historie i CIA bag sig og var også involveret i udenrigsefterretningstjenesten Office of Strategic Services, der i 1947 blev til CIA. Joseph E Persico: *Casey*. New York 1990, s. 225-226, 281.

¹⁷ Andre aktører, som ikke er inddraget i denne artikel (eksempelvis senator Charlie Wilson), har også spillet nøgleroller i forhold til den førte udenrigspolitik. Se eksempelvis Steve Coll. *Ghost Wars*. New York 2004, og George Crile. *Charlie Wilson's War*. New York 2003.

¹⁸ Chester Pach: *The Reagan Doctrine: Principle, Pragmatism, and Policy*. *Presidential Studies Quarterly*, nr. 1, 2006, s. 75-88.

¹⁹ Sst., s. 80, 87-88.

²⁰ National Security Archive (NSA). *The September 11th Sourcebooks, Volume II Afghanistan: THE SOVIET EXPERIENCE IN AFGHANISTAN: RUSSIAN DOCUMENTS AND MEMOIRS* Edited by Svetlana Savranskaya (doc 3) Transcript of A. N. Kosygin-A.A. Gromyko-D.F. Ustinov-B.N. Ponomarev-N.M. Taraki Conversation on March 20, 1979. (oversat af NSA); NSA. *The September 11th Sourcebooks, Volume II Afghanistan: THE SOVIET EXPERIENCE IN AFGHANISTAN: RUSSIAN DOCUMENTS AND MEMOIRS* Edited by Svetlana Savranskaya. (doc 4) Andropov-Gromyko-Ustinov-Ponomarev Report to CC CPSU on the Situation in Afghanistan, June 28, 1979. (oversat af NSA), NSA. *The September 11th Sourcebooks, Volume II Afghanistan: THE SOVIET EXPERIENCE IN AFGHANISTAN: RUSSIAN DOCUMENTS AND MEMOIRS* Edited by Svetlana Savranskaya. (doc 7) Personal Memorandum from Andropov to Brezhnev, early December 1979; NSA. *The September 11th Sourcebooks, Volume II Afghanistan: THE SOVIET EXPERIENCE IN AFGHANISTAN: RUSSIAN*

DOCUMENTS AND MEMOIRS Edited by Svetlana Savranskaya. (doc 9) "Situation in "A". Handwritten CC CPSU Politburo Decision to Introduce Troops into Afghanistan, December 12, 1979. Dokumenterne fra NSA kan læses online, <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB57/>.

²¹ Denne del af den sovjetiske beslutningsproces er intensivt behandlet i: Braithwaite, s. 39-41, 58-62, 71, 78.

²² Over en tiårig periode flød 3,2 milliarder dollars fra den amerikanske stat til mujahedinbevægelserne. Forelæsning af George Crile, Pritzker Military Library. 10/6 2005. <http://www.pritzkermilitarylibrary.org/events/2005/10-06-george-crile.jsp> (adgang: 17/1-2012).

²³ Coll, s. 63-65. Som Coll også anfører er der eksempler på, at CIA i meget få tilfælde trodsede dette pakistanske krav og indsatte operative agenter i Afghanistan. Se eksempelvis Gary C. Schroen. *First In. An Insider's Account of how the CIA spearheaded the war on terror in Afghanistan*. New York 2007. Strategisk var det dog ikke af den store betydning for de overordnede betingelser i allianceforholdet, hvor USA finansierede og Pakistan distribuerede.

²⁴ John Prados: *Safe for Democracy. The Secret wars of the CIA*. Chicago 2006, s. 471

²⁵ Feifer, s. 5

²⁶ Crile, s. 370-371. Se endvidere grundlaget for CIA's vurdering: Digital National Security Archive (DNSA). [Afghan Refugees: Long-Term Burden for Pakistan], Report, October 26, 1982, 3 pp. Collection: Afghanistan Item Number: AF01389

²⁷ DNSA. Secret, Special National Intelligence Estimate, SNIE 37-89, November 1989, 4 pp. Collection: Terrorism and U.S. Policy, 1968-2002 Item Number: TE00997.

²⁸ DNSA. Confidential, Memorandum, September 1982, 3 pp. Collection: Afghanistan Item Number: AF01371, NSA. The September 11th Sourcebooks, Volume II Afghanistan. U.S. ANALYSIS OF THE SOVIET WAR IN AFGHANISTAN: DECLASSIFIED. (doc 1) Central Intelligence Agency, National Foreign Assessment Center, "Afghanistan: Ethnic Diversity and Dissidence," 1 March 1980, <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB57/>.

²⁹ George P. Scultz: *Turmoil and Triumph*. New York 1993, s. 987.

³⁰ NSA. The September 11th Sourcebooks, Volume II Afghanistan. U.S. ANALYSIS OF THE SOVIET WAR IN AFGHANISTAN: DECLASSIFIED. (doc 9) Central Intelligence Agency, Special National Intelligence Estimate 11/37/88, "USSR: Withdrawal from Afghanistan," March 1988, Key Judgments only (originally published in CIA, *At Cold War's End: U.S. Intelligence on the Soviet Union and Eastern Europe, 1989-1991*, Benjamin

B. Fischer, ed. [Washington, D.C: Central Intelligence Agency, 1999]), <http://www.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB57/>.

³¹ Sst.

³² Efter Mohammad Najibullahs kommunistiske regering måtte kapitulere i 1992, indledtes en magtkamp mellem de fragmenterede mujahedinbevægelser. Denne magtkamp havde mange aktører – indenlandske som udenlandske, men er for omfangsrigt et emne at inddrage i denne artikel. For mere information se William Maley (red.). *Fundamentalism reborn? Afghanistan and the Taliban*. London 2001, s. 29-42.

³³ Crile, s. 521-523.

Selvejets sociale konsekvenser

Af Bo Fritzbøger, lektor, dr.phil., SAXO-Instituttet, Københavns Universitet

Asbjørn Romvig Thomsen: *Lykkens smedje? Social mobilitet og social stabilitet over fem generationer i tre sogne i Salling 1750-1850*. Landbohistorisk Selskab 2011. 391 s. 278 kr.

Asbjørn Romvig Thomsen har skrevet en fremragende bog om betingelserne for social mobilitet og stabilitet i det tidligt moderne danske landbosamfund. Bogen er en vellykket bearbejdning af forfatterens ph.d.-afhandling, og den fortjener virkelig at komme ud til en bredere kreds.

Undersøgelsen, der ligger til grund for bogens velskrevne fremstilling, er mikrohistorisk. Den drejer sig konkret om beboerne i de tre sogne Junget, Torum og Selde i det nordlige Salling gennem en hundredårsperiode fra 1750. Men i modsætning til de fleste mikrohistorikere undslår Thomsen sig fra valget mellem at skrive enten en indfølt skildring af fortidig levevis eller en socialhistorisk analyse af statistiske hovedlinjer. Han formår faktisk at give kvalitative perspektiveringer af sine grundige kvantitative analyser på måder, så det giver afhørende ny indsigt.

Det er forfatterens målsætning at undersøge, "hvordan de enkelte livsbaner blev bestemt, og dermed afdække, hvad der lå bag den sociale mobilitet og den sociale stabilitet på det individuelle niveau" (s. 15). Og det vel at mærke i en periode præget af gennemgribende forandringer af samfundets grundstrukturer. Det var i årene mellem 1750 og 1850, at fæsteforholdet de fleste steder afløstes af selveje, mens der

parallelt skete en kraftig vækst i såvel folketal som produktion og omsætning. Og med selvejets indførelse åbnede der sig helt nye muligheder for overførsel af kapital mellem generationerne.

Grundlaget for bogens analyser er en relationel database med informationer om ikke færre 5.600 identificerede enkeltpersoner. Den indeholder oplysninger om personernes økonomiske forhold, sociale relationer, væsentlige livsbegivenheder samt kendte personlighedstræk. Det er altså muligt i databasen at foretage både synkrone undersøgelser af sociale relationer og netværksdannelse og diakrone analyser af eksempelvis forskydninger i økonomisk formåen og sociale status mellem generationer. Og det er på grundlag af afbalancerede refleksioner over resultaterne fra forespørgsler i denne database, at forfatteren formår at kaste nyt lys over variationsbredden og mulige sammenhænge i det danske landbosamfunds sociale dynamik, som det kun er muligt at indkredse, hvis det som her sker i en konkret historisk kontekst. Statistiske tendenser får som nævnt kød og blod gennem eksemplariske skildringer af eksempelvis den sociale deroute, handelsbonden og udvandrereren.

I forhold til det øvrige Danmark slog befolkningstilvæksten på grund af udvandring sent

igennem i det nordlige Salling, men den sociale polarisering, som ellers næsten naturnødvendigt altid var en konsekvens af befolkningstilvækst i landbosamfund med et stabilt gårdtal, slog alligevel igennem i 1700-årene. Det blev nemlig almindeligt, at godsejere sammenlagde fæstegårde for at skabe større og mere økonomisk rentable bedrifter.

Det er gennem bogen et centralt spørgsmål, hvordan og hvorfor individer reagerede forskelligt på de ændrede strukturelle grundvilkår. Og hvorvidt der kan aflæses nogen mønstre i disse mangfoldige individuelle reaktioner. Efter at have gennemgået de materielle forhold og disses variationer fokuserer forfatteren således på betydningen af dels sociale relationer og dels personlige egenskaber og tilfældigheder.

Undersøgelsen viser blandt andet, at jord og formue oftest – men ikke altid – fulgtes ad, og at erhvervelsen af begge dele gennem arv udgjorde den sikreste vej til social status. Men hvor det i undersøgelsesperiodens første del på grund af gårdfæstets dominans var muligt at arbejde sig til en større gård og større rigdom, så blev den sociale mobilitet mellem generationerne i forbindelse med selvejets udbredelse i periodens sidste del næsten udelukkende negativ.

Overførelsen af positiv såvel som negativ kapital mellem generationer havde således afgørende betydning for, hvordan folk klarede sig i livet. Og her anvender Thomsen Pierre Bourdieus brede begreb, hvor kapital ikke kun er materiel formue men tillige status og anseelse. Foruden familierelationer spillede imidlertid

også forholdet til godsejeren en væsentlig rolle for den enkeltes muligheder og begrænsninger. Der ser ligefrem ud til, at mulighederne for dannelsen af kapitalintensive fæstebondedynastier var proportional med den geografiske afstand til hovedgården. Så overgangen fra fæste til selveje ændrede grundlæggende betingelserne for landbefolkningens etablerings- og tilbagetrækningsfase.

I undersøgelsen af de individuelle strategier for erhvervelse og anvendelse af social kapital nuancerer forfatteren Palle O. Christiansens idealtypiske opdeling i stræbsomme og fatalistiske bønder. De fleste individer placerede sig i virkeligheden på en gradient imellem de to typer. Det havde især betydning for den nøjagtige placering mellem de to yderpunkter, hvilke individuelle egenskaber såsom boglig dannelse og landbopraktisk duelighed den enkelte besad. Men både personlig habitus og for eksempel tilbøjeligheden til geografisk mobilitet ses tillige at være stærkt betinget af den enkeltes familiehistorie.

Forfatteren konstaterer, at variationer i tid og rum i overgangen fra fæste til selveje fik afgørende betydning for den lokale sociale udvikling. Og med denne overgang tog familiebaggrund og slægtskabsrelationer til i betydning, mens individuelle evner i nogen grad blev trængt i baggrunden. For hele den undersøgte periode konkluderes det således, at sociale positioner og mulighederne for socialt advancement helt grundlæggende var betinget af familiemæssig baggrund, idet risikoen for social deroute dog altid var til stede. Og på det overordnede plan konstaterer Thomsen,

at selv om strukturelle socioøkonomiske forhold kan forklare store dele af den variation, der kan iagttages, havde individuelle valg og pludseligt opståede muligheder eller ulykker en betydning for den enkeltes livsbane, der ikke må overses.

Når man læser en så fremragende bog som denne, vil mere have mere. Så det er svært ikke at forestille sig, hvordan inddragelse af eksempelvis tingbogsmateriale fra Sallinglands Herredsting kunne have bidraget med yderligere nuancer til undersøgelsens kvalitative aspekter. Og selvom undersøgelsen rummer mange vigtige iagttagelser om de forskellige vilkår for mænd og kvinder, kunne man godt have

ønsket sig, at forfatteren mere målrettet havde forfulgt kønnet som synsvinkel i forhold til f.eks. boglige færdigheder, selvmord og geografisk mobilitet.

Det korte af det lange er imidlertid, at Asbjørn Romvig Thomsen med sikker metodisk hånd har gennemført en særdeles velfunderet undersøgelse, der på centrale punkter nuancerer og supplerer forskningens forståelse af betingelserne for social mobilitet og stabilitet under det danske landbosamfunds tidlige modernisering. Og at han tilmed har formået i denne bog at give sine resultater en særdeles læseværdig form.

Race, videnskab og menneskeudstilling

Af Gunvor Simonsen, adjunkt, Saxo-Instituttet, Københavns Universitet

Rikke Andreasen og Anne Folke Henningsen: Menneskeudstilling. Fremvisninger af eksotiske mennesker i Zoologisk Have og Tivoli. Tiderne Skifter 2011. 312 s. 299 kr.

Menneskeudstilling er historien om de folkeudstillinger, som blev afholdt i Zoologisk Have og Tivoli i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet. Der var mindst 50, og især de store udstillinger var tilløbsstykker med besøgstal på mellem 100.000 og 200.000. Publikum var meget blandet. Det bedre borgerskab, håndværkere, arbejdere, mænd og kvinder, børn og voksne flokkedes for at se på de udstillede mennesker. Københavnerne kom for blive underholdt af og oplyst om fremmede folkeslag. Blandt de udstillede fandtes austral-

ske aboriginere, guldkyst-afrikanere, kirgisere, arabere, kinesere og japanere og mange flere. De udstillede grupper blev placeret i det, man opfattede som deres naturlige element. Japanerne fik fine huse, afrikanere nøjedes med hytter. De udstillede skulle ikke gøre meget andet end at udleve deres dagligdag til skue for det interesserede publikum.

I bogen placerer de to forfattere, Rikke Andreasen og Anne Folke Henningsen, udstillingerne i krydsfeltet mellem underholdning, videnskab og folkeoplysning. Folkeudstillin-

gerne opfyldte således flere behov. For det første var de med til at sikre dele af underholdningsbranchen økonomisk. Den store interesse for fremmede folkeslag skabte et marked for import af mennesker til udstilling. Men også videnskabsfolk havde en interesse i udstillingerne. I en tid, hvor teoridannelsen om fremmede folkeslag primært foregik pr. lænestol, gav udstillingerne mulighed for at studere de fremmede mennesker på tæt hold. Endelig mente datidens folkeoplysere og pædagoger, at udstillingerne var en fremragende formidlingsform. Her blev videnskaben gjort tilgængelig for den almene befolkning på en spændende og lettilgængelig måde.

Andreasen og Henningsen fremhæver bogen igennem, at folkeudstillingernes mest markante og meningsgivende kontekst var datidens raceforskning. Her herskede ideen om, at menneskeheden kunne opdeles i et racehierarki. Australiere og afrikanere var nederst i hierarkiet, og i forskellig orden fulgte så japanere, kinesere og andre asiatiske og mellemøstlige folkeslag. Kronen på værket var europæeren. At race var udstillingernes idemæssige baggrund, viser forfatterne dels via en redegørelse for datidens internationale og danske raceforskning, dels ved at fokusere på, hvordan kommentatorer og organisatorer anvendte racemæssige ideer til at formidle udstillingerne. I to kapitler analyserer forfatterne centrale dynamikker i datidens racisme. De undersøger for det første, hvordan ideer om race og seksualitet gensidigt konstituerede hinanden i forbindelse med udstillingerne. For det andet ser de på, hvordan autenticitet, altså forestillingen om, at hver race

havde nogle iboende karaktertræk, prægede udstillingerne og reaktionerne på dem. I disse kapitler kan man godt få fornemmelsen af, at de rigide raceteorier, som videnskaben havde opfundet, blev gennemtruffet i udstillingerne og optrådte uden modspil. Imidlertid forsøger Andreasen og Henningsen at nuancere dette billede ved at pege på, at racekategoriseringer også var til forhandling. Det lykkes bedst i kapitel 3, hvor forfatterne tager fat på de udstillede folks bevæggrunde for at lade sig udstille og på de erfaringer, de gjorde sig undervejs i udstillingsforløbet.

Det er bogens største styrke, at den danske historie forsøges indsat i en bred europæisk sammenhæng. Folkeudstillingerne betragtes ikke som små anekdoter, sjove historier, der sætter kulør på den ellers så alvorlige beretning om modernitetens frembrud i Danmark. Derimod skrives folkeudstillingernes historie i Danmark som en del af en større historie om racemæssige ideers ekspansion i Europa. Det er dette greb, der er bogens væsentlige bidrag til en forståelse af, hvordan danskere og Danmark forholdt sig til verden uden for Europa i en periode, hvor Danmark var blevet til en klat på landkortet.

Bogen forsøger at holde en balance mellem forskning og formidling. Måske er det til ære for formidlingen, at forfatterne har undladt at placere deres arbejde tydeligere i forhold til raceforskningens historiografi. Det er en skam, for uden sådan en ramme bliver den moralske indignation over fortidens racistiske aktører bogens gennemgående budskab. Med Menneskeudstilling bliver der føjet en ny brik til

Danmarks historie, men bliver der også skrevet noget nyt om racetænkningens historie? Det tror jeg, der gør, og det ville stå klart, hvis vi fik mere at vide om forskningens hidtidige brudflader og konklusioner. Andreasen og Henningsens bidrag kan læses som en nuancering af, hvordan vi skal forstå forholdet mellem race og europæisk kolonialisme. Ofte skrives historien om race inden for rammen af enkelte imperier eller som en komparation mellem imperiale racetraditioner (fx i det britisk, franske og tyske imperium).

I Menneskeudstilling optræder race som et fælleseuropæisk arvegods, alle har kunnet anvende efter evne. Ved at understrege, at race er en transnational ide, er Henningsen og An-

dreasen med til åbne nationale kolonihistoriske traditioner op. De bidrager dermed til, at kolonialismens historie kan skrives som et fælles europæisk projekt snarere end som en historie, der primært handler om enkelte store europæiske staters ekspansion og konkurrence. Andreasen og Henningsen viser, at raceforestillinger virker fint, også når de ikke er tæt knyttet til konkrete forsøg på at legitimere kolonialt overherredømme.

Alt i alt er der ikke tvivl om, at dette er seriøs og veldokumenteret forskning, som er med til at åbne et nyt felt op i dansk historieforskning. Enhver, som vil skrive om dette emne for fremtiden, må læse Andreasen og Henningsens bidrag.

Psykatriens historie i Danmark

Af Simo Køppe, professor, dr.med., Institut for psykologi, Københavns Universitet

Jesper Vaczy Kragh (red.): Psykiatriens historie i Danmark. Hans Reitzels Forlag 2008. 378 s. 348 kr.

Psykiatriens historie i Danmark er en antologi med bidrag af seks historikere og to psykiatere. Den skildrer psykiatriens udvikling i Danmark fra ca. 1600 og frem til i dag. Et så stort område er naturligvis ikke muligt at dække fuldt ud og i detaljer, så der er foretaget nogle prioriteringer. Som helhed bør fremhæves den meget præcise og detaljerede institutionelle historie – hvor og hvornår opstår de dominerende anstalter, med baggrund i hvilke politiske beslutninger (love, bekendtgørelser, forordninger), hvilke politiske og administra-

tive modsætninger er til stede som baggrund for beslutningerne m.m. Det er netop dette, som den historiske tilgang i disse sammenhænge er skabt til.

Emnet for bogens første kapitel, der er skrevet af historiker og etnolog Barbara Zelewski, er Sct. Hans Hospital i periode 1612-1808. De første kilder henviser til et pesthus uden for Nørreport. Stedets snirklede skæbne følges minutøst inden det ender i Roskilde i 1808. En optælling fra 1770 viser en fordeling mellem 200 veneriske syge og 347 andre, hvoraf 21 pct. var

sindslidende. Andelen af sindslidende varierer en hel del, men det viser, at der endnu ikke var tale om en anstalt kun for sindslidende.

Bogens andet kapitel, skrevet af historikeren Trine Fastrup Nielsen, handler om ændringen af psykiatrien fra et privat foretagende, til det bliver overtaget af det offentlige – i perioden 1800-1850. De første regulativer offentliggøres i 1803 – hvor der skelnes mellem dagvogtere og nattevogtere. Specielt interessant er skildringen af medicinernes beskæftigelse med sindslidelser, som tilsyneladende er et nyere fænomen. Første artikel i Bibliotek for læger med dette emne stammer således fra midten af 1820'erne. Det var først med J.R. Hübertz og H. Selmer omkring midten af 1800-tallet, at der manifesteres en medicinsk interesse.

I bogens tredje kapitel, skrevet af historiker og etnograf Jette Møllerhøj, er vi nået til den kraftigste udbygning af psykiatrien i Danmark – perioden 1850-1920. Diverse brudflader diskuteres i det, der bliver den afgørende fase af psykiatriens konstituering som et medicinsk speciale. Det kræver bestemte måder at definere sindslidelse, behandling, helbredelse osv. – og der er stort set aldrig tale om et konsensusfelt.

I fjerde kapitel beskriver Pernille Sonne retspsykiatriens indførelse og etableringen af den første sikringsanstalt – perioden 1900-1935. Der er tale om et ganske komplekst felt mellem jura, politik og behandlings muligheder, og det beskrives grundigt og oplysende, bl.a. med gengivelser af konkrete cases.

I femte kapitel beskriver medicineren Mogens Møllergård de "psykiatriske trosretnin-

ger" i perioden 1880-1930. Trosretninger skal vel forstås sådan at det var før psykiatrien blev videnskabelig, og inkluderer en gennemgang af Kraepelin, Jaspers, psykoanalysen og deres danske repræsentanter og fortalere. Der indledes med den kendte strid mellem Amalie Skram og Pontoppidan og der gives et udmærket billede af hvad der foregik på den teoretiske scene i perioden.

I sjette og syvende kapitel, hhv. om perioden 1922-37 og 1937-54, beskriver historikeren Jesper Vaczy Kragh nogle typiske medicinske behandlinger fra mellemkrigstiden, som er karakteristiske ved, at de dels er baseret på den somatiske medicin, dels er opdaget af oftest tilfældige grunde, hvor somatiske behandlinger har vist sig at have en indflydelse på sindslidelser. Det gælder først og fremmest malariabehandlingen af dementia paralytica (syfilis) og chokbehandlingerne med insulin og cardiazol. Mens dens første behandlingsform var succesfuld og i sig selv indebar en behandlingsmulighed af 15-20 pct. af de kroniske patienter, var de to chokbehandling væsentlig mere problematiske. To andre behandlingsformer, elektrochok og lobotomi, nævnes kun kort, måske fordi de er beskrevet fyldigt andre steder.

I kapitel 8 tematiserer historikeren Merete Bjerrum dansk hospitalspsykiatri "fra stat til amt". Der leveres en meget detaljeret og indholdsrig beskrivelse af de politiske og administrative forhold, som ligger bag ændringen af det politiske ansvar. Den historiske udvikling i diagnosticeringen, de vigtigste toneangivende psykiatere, ændringen af indlæggelsestiden, antallet og fordelingen af psykiatriske afdeling

m.m. inddrages i beskrivelsen.

I bogens afsluttende kapitler 9 og 10 giver medicineren Raben Rosenberg en fremstilling af den psykofarmakologiske udvikling i perioden 1950-1970 og udviklingen fra biologisk psykiatri til neuropsykiatri i perioden 1970 til i dag. Der er tale om et samlet set grundigt billede af et hastigt voksende felt med relationer til mange forskellige områder – somatisk medicin, psykofarmakologi, socialpsykiatri, galebevægelsen, det diagnostiske DSM-system, der slår igennem i den sidste periode m.m. Samlet set giver kapitlerne et nuanceret og igen detaljerigt billede af udviklingen.

Som nævnt indledningsvist er der naturligvis foretaget nogle valg i behandlingen af det meget omfattende stof. Det, der er fravalgt, er en grundig redegørelse for de psykiatriske ideer om sindslidelser uden for Danmarks grænser, specielt i perioden frem til ca. 1900. Man kunne godt have medtaget en orientering i den psykiatrihistoriske faglitteratur – f.eks. glimrer en vældig god forfatter som Andrew Scull ved sit fravær, og Roy Porter er vist kun nævnt en enkelt gang eller to. Det samme gælder Ackerknechts klassiske psykiatrihistorie, som indførte en nyttig skelnen mellem univer-

sitets- og anstaltspsykiatri. Det er naturligvis altid en afvejning af, hvor meget vægt der skal lægges på udviklingen i Europa og USA, når emnet er udviklingen i Danmark, men man ville have fået en klarere disponering af psykiatrien op til 1900, hvis man havde medtaget f.eks. enhedspsykosen hos Griesinger, den meget kraftigt diskuterede degenerationsteori hos Morel for ikke at sige skiftet i psykiatrien omkring slutningen af 1700-tallet med Pinel og Tuke. Sidstnævnte ville også kunne afdramatisere det lidt for gængse billede af den tidlige "frygtelige psykiatri", der piner og plager folk. Der mangler endvidere en omtale af børne- og ungdomspsykiatrien og de hertil knyttede afdelinger, og det er en anelse problematisk, at forfatterne kan skrive adskilligt om psykoterapi uden at nævne psykologerne.

Disse måske en anelse syrlige bemærkninger skal dog ikke dække for den generelle opfattelse af et yderst seriøst og detaljerigt værk om psykiatrien i Danmark. Specielt den institutionshistoriske side af sagen er ikke tidligere samlet behandlet så grundigt, gennemført og detaljeret, så bogen er uden tvivl et must for alle, der interesserer for psykiatrien i Danmark.

En norsk undergangshistorie

Af Thomas K. Heebøll-Holm, postdoc, Saxo-Instituttet, Afdeling for Historie, Københavns Universitet

Tore Skeie: *Alv Erlingson. Fortellingen om en adelsmanns undergang. Spartacus 2009. 320 s. 349 NOK*

De sidste årtier har en genre indenfor formidlingen af historieforskning vundet indpas i særligt den engelsksprogede verden. Der er tale om hybriden mellem regulær historisk fiktion og videnskabelige værker. Det nok mest kendte eksempel herpå er Barbara W. Tuchmans *Et fjernt spejl. Det stormfulde 14. århundrede* fra 1978 (på dansk, 1987). Formålet med denne genre er at formidle forskning til den almene læser ved at benytte en fortællende og en til tider decideret fiktionsinspireret form. Tore Skeies bog, der er et omarbejdet speciale om den norske aristokrat Alv Erlingson, indskriver sig i denne genre. Bogens formål er at belyse perioden 1250-1290 i norsk og i anden række nordeuropæisk historie ved at følge Alv Erlingsons liv fra fødsel til henrettelse i Helsingborg i 1290.

I forskningen er Alv traditionelt blevet skildret som en gemen eventyrer og lykkeridder, men Skeie argumenterer herimod at Alv snarere var at betragte som et sidste eksemplar af en uddøende race af norske højaristokrater fra en tid, da kongen blot var en første blandt ligemænd. I løbet af 1200-tallet forandrede magtforholdene i Norge sig imidlertid således, at kongen i stadig stigende grad blev rigets suveræne og udfordrede hersker. I bogens første kapitler beskrives Alvs opvækst sammenflettet med den større begivenhedshistorie i Norge

fra 1250'erne til 1270'erne. Det er dog først i kapitel 8, Alv for alvor kommer i spil, mens de foregående 159 sider hovedsageligt handler om konteksten for Alvs første leveår samt spekulationer over dens betydning for hans opvækst.

Først i 1284 optræder Alv for alvor som selvstændig aktør i kilderne. Det år udrustede han en flåde for at gå til modangreb på de tyske handelsbyers skibe, der udførte blokade af Norge. Denne blokade var en reaktion på norske handelsrestriktioner på tyske handlende og håndværkere i Bergen. Som modtræk indledte tyskerne en handelsembargo mod Norge og organiserede kaperflåder, der skulle genere norsk søfart. Alv sejlede til Kattegat og overfaldt ikke blot tyske men også danske skibe og plyndrede Skagen, hvad der var et direkte angreb på den danske konge. Dette medførte, at kong Erik Klipping allierede sig med tyskerne og erklærede krig mod Norge. I 1285 udførte Alv et større angreb på Danmark. Med sin flåde overfaldt og plyndrede han Horsens og Kalundborg, men mens disse krigstogter i sig selv var succesfulde, led Norge kontinuerligt under den tyske blokade. Således måtte nordmændene i efteråret slutte fred med tyskerne og betale en kompensation på 6000 mark sølv, hvilket svarede til to tredjedele af den norske kongemagts årlige indtægter. Den norske kong

Erik Præstehaders bror, hertug Håkon gjorde Alv til syndebuk for det norske nederlag, idet hans plyndringer fik skylden for, at konflikten med tyskerne var eskaleret.

Alv var dog i mellemtiden blevet en af enkedronning Ingeborgs nærmeste mænd, og i 1286 drog han til England for at låne 6000 mark sølv af kong Edward 1. for at betale tyskerne. Planen var, at plyndringer i Danmark, som Norge fortsat var i krig med, skulle finansiere lånet. Alv havde held med sit foretagende, men da han kom hjem, havde Norge sluttet fred med Danmark. Året efter døde Ingeborg, og hertug Håkon var nu den egentlige regent af Norge. Det betød, at Alv blev marginaliseret ved det norske hof, og Skeie formoder, at Alv tilbageholdt de lånte 6000 mark sølv, og at fjendskabet mellem ham og Håkon voksede støt. Det medførte, at Alv i 1287 måtte flygte (med pengene!) først til Sverige men sidenhen til Letland, hvor han ernærede sig som krigsherre og pirat. I 1290 havde han dog skabt så mange problemer for sværdridderne i Letland, at han igen måtte flygte. Ifølge Skeie har Alv villet rejse til England, hvor hans svoger angiveligt havde fået Edward til at gå i forbøn for Alv hos den norske konge. I Helsingborg blev han imidlertid fanget og lagt på hjul og stejle af den danske drost.

Bogens epilog er noget melankolsk. Alvs død kædes sammen med Norges "undergang" i det 14. århundrede. På trods af kongelige reformer sakkede det norske rige nemlig agterud i forhold til resten af Europa, og pestens udryddelse af op imod to tredjedele af den norske befolkning samt Kalmarunionens oprettelse

i 1397 satte endeligt punktum for det norske rige som et uafhængigt kongedømme. Således bliver Alvs historie i Skeies fremstilling reelt et forvarsel om det norske riges undergang i middelalderen.

Skeies bog er en pædagogisk fremstilling af det meget komplicerede magtspil i Norden både internt i rigerne og eksternt mellem rigerne, den er velskrevet og historieformidlingen er god. Der findes ganske få kilder til Alvs liv og egentlig for få til at skrive en bog på knap 300 sider. Skeies skildring af middelalderens Norge vejer dog til en vis grad op for denne mangel, men bogen er beskæmmet af selvmodsigelser og problematiske postulater.

Jeg finder således ikke argumentationen for, at Alv skulle være et sidste eksemplar af fordums mægtige norske stormænd, plausibelt. F.eks. påpeger Skeie selv, at Alvs svoger, der også var højaristokrat, gjorde karriere ved kong Håkon 5.s hof, og mens aristokratiets rolle måske nok blev omdefinert, ser jeg intet entydigt bevis på, at det mistede så meget magt, som Skeie erklærer. Ligeledes køber jeg heller ikke Skeies undergangstese, der smager lidt for meget af den norske myte om "400-års natten". Som Sverre Bagge har påpeget i *From Viking Stronghold to Christian Kingdom* (2010), var Norges undergang som selvstændigt rige på ingen måde uundgåelig endsige entydig i 1300-tallet. Endvidere: Selvom Skeie forsøger at tegne et nuanceret billede af middelalderen i Norden, indeholder bogen selvmodsigelser, der bidrager til at cementere en række fejlagtige myter om middelalderen. F.eks. starter Skeie kapitel 4 med at forklare, hvor magtesløse kvinder

(inklusive dronninger) var i middelalderen, hvorefter han fremviser en perlerække af ekstremt magtfulde kvinder! Endvidere kolporter Skeie på side 66 billedet af middelaldermennesket som barnligt, ubegavet, brutalt og følelseskoldt og af middelalderen som præget af stiltand. Denne fremstilling er for længst blevet modbevist af forskningen og har i dag ingen gang på jord. Ganske forvirrende skriver Skeie da også andetsteds i bogen, at middelal-

dermennesket var rationelt og planlæggende. Hvad skal læseren tro? Disse selvmodsigelser er voldsomt generende og skæmmer en ellers glimrende skildring om Norge i 1200-tallet.

Når dette er sagt, vil jeg anbefale bogen til læsere, der er interesseret i en velskrevet og medrivende introduktion til Norges historie i 1200-tallet. Den kan ikke gøre det ud for en egentlig historievidenskabelig bog, men det har næppe heller været intentionen.

Skatter og skattefolk

Af Hans Kryger Larsen, ph.d., lektor emeritus, Saxo-Instituttet, Københavns Universitet.

Anders Monrad Møller: Fra skat på hartkorn til indkomstskat 1818-1903. Dansk Skattehistorie bd. 5. Told- og Skattehistorisk Selskab 2009. 306 s. Løssalg 428 kr. Abonnement 328 kr.

Hans Chr. Johansen: Indkomstskatter og offentlig vækst 1903-2005. Dansk Skattehistorie bd. 6. Told- og Skattehistorisk Selskab 2007. 334 s. Løssalg 428 kr. Abonnement 328 kr.

Det hører til et af de mere charmerende træk ved det danske sprog, at 'væsen' både kan bruges om et individ: dyr eller menneske, men utvivlsomt levende, og en administrationsgren: en konstruktion af funktions- og ansvarsfordeling i et organisatorisk system. Og vi befinder os i en bestemt historiografisk genre på kanten af biografien, når sådanne væseners, det være sig P&T's, fagministeriers, toldvæsenets eller som her skattevæsenets udvikling skal beskrives.

De foreliggende bind af dansk skattehistorie følger den velprøvede model fra flere sådanne værker. Opskriften er den saglige gennemgang

af kernefunktioner indpasset i en relevant samfundsteoretisk forståelsesramme, redegørelsen for de politiske intentioner og den resulterende lovgivning. Det er dernæst beskrivelsen af den daglige administration, de folk, der bemander væsenet, centralt og lokalt, deres værktøj og virkemidler samt endelig de bygninger, der nu er for hånden. Modellen indebærer som regel adskillige bind, for væsenet er langlivet. Når modellen som i de sidste to bind af dansk skattehistorie er i hænderne på Anders Monrad Møller og Hans Chr. Johansen, kan man desuden være sikker på, at den bogstaveligt talt holder distancen: at beskrivelsen ikke pludse-

lig kommer tæt på eller for langt væk, at der ikke er løse ender eller noget, der mangler.

De foreliggende to bind er alligevel ganske forskellige. I sin gennemgang tegner Anders Monrad Møller et billede af et skattesystem, der er ganske stationært, på trods af at den samfundsmæssige baggrund skifter betydeligt: fra de fattige år efter statsbankerotten til højkonjunkturerne op mod århundredskiftet, fra enevælde til folkestyre og under årtiers forfatningskamp, der i betydeligt omfang foregik på den statsfinansielle slagmark, med hovedkøbbantenerne, landet over for byerne, beskattet efter ganske forskellige principper; endelig med de slesvigske kriges beskatningsmæssige udfordring.

Monrad Møllers fremstilling falder i tre hoveddele, med skel hhv. 1848 og 1870, og det er lovgivningsarbejdet og betingelserne for dette, der giver denne inddeling, altså vilkårene for reformarbejdet med skattesystemet, ikke systemet som sådan, der er fremstillingens rygrad. Det er kort sagt den lange, seje udvikling fra jordbeskatning mod den statslige indkomstskat, der er fremstillingens omdrejningspunkt, og hvor de talrige problemer belyses klart og kompetent, og de politiske standpunkter fremlægges med finesse. Man får et levende indtryk af, hvorledes systemets retfærdighedssans har spillet sammen med inddrivelsens praktiske muligheder og de finansielle mål. Indkomstskatten var allerede i stænderpolitikken dage et ideal, virkeliggjort i foregangslandet England, men endnu ikke praktisabelt herhjemme. Formueskat ville, vurderedes det, kræve en utilbørlig indtrængning i folks gøren og laden,

og begges provenu ville være såre usikkert. Heroverfor var hartkornsbeskatningen og bygningsafgift i byerne forudsigtelig. Det retfærdige element kom med folkestyrets indførelse ind dels i form af ligningskommissioner, der byggede på deltagelse ved borgerligt ombud, dels med ophævelsen af skellet mellem beskatning af det privilegerede og uprilegerede hartkorn i 1850 – dog karakteristisk nok med kompensation til førstnævnte for tabet af særstatus, et udtryk for den erkendelse, at forskelle i ejendomsskatter jo indlejres i ejendomspriserne.

Monrad Møller beskriver, hvorledes forsøg med indkomstbeskatning flere gange blev gjort, men problemerne var talrige: Indkomstansættelse i moderne mening var udelukket, man kunne til nød bestemme skatteevnen specifikt og i forhold til ligestillede, men med en tilbøjelighed til i lokalsamfundet at tage særlige hensyn og derved mindske provenuet. Det kunne godt nok modvirkes, og blev det jævnt hen, ved at fastsætte et kontingent, et lovfæstet provenu af en given størrelse for et amt eller en landsdel og pålægge et gensidigt ansvar blandt kommunerne for at det kom i hus. Men det var betænkeligt, når ikke grundlaget var en sikker ligning, og forfatteren giver en indsigtfuld fremstilling af de saglige og politiske argumenter, der blev fremført.

Undervejs i fremstillingen er der kortere afsnit, der belyser den lokale skatteforvaltning, i hovedtræk, for mere detaljeret lader det sig ikke gøre: Skattemyndighederne er i kilderne udpræget fraværende i den forstand, at de, som kæmnere i ældre tid, var borgerlige om-

bud, indgik i den almindelige kommunale forvaltning eller udgjordes amtsforvalterens beskedne kontorhold. Lokale skatteforhold belyses i fremstillingen ofte gennem de ministerielle undersøgelser, der iværksattes, og Monrad Møller giver nogle ganske overraskende oplysninger om lokale skatteudskrivninger, der i progression og procenter stærkt afviger fra det generelle billede af det 19. århundredes danske skatteudskrivning.

Samlet giver skattheoriens 5. bind en afbalanceret skildring af et skattesystem, der var ganske upåvirket af periodens store politiske og økonomiske forandringer; hovedvægten ligger på reformarbejdet, og fremstillingen slutter med en fyldig gennemgang af den store skattekommission, der endelig i 1903 fik nedbrudt det gamle landbrugsbaserede skattesystem og inddraget byerhvervene i beskatningen. Hvor epokegørende dette, sammen med parlamentarismens gennemførelse, end var, må det ikke glemmes, at de direkte skatter med beskedne beskatningsprocenter på 2-3 hele århundredet igennem skæppede langt mindre i statskassen end told og afgifter.

Hans Chr. Johansens fremstilling af perioden 1903-2005 i bind 6 slutter sig fint til Monrad Møllers fremstilling, men kan naturligvis udnytte det langt større statistiske og samfundsøkonomiske baggrundsmateriale i en systematisk struktureret fremstilling af udviklingen i de direkte skatter, altså indkomst-, ejendoms- og formueskatter. I bogens indledning karakteriserer Johansen kort de toneangivende skateteoretiske positioner århundredet igennem, både for så vidt angår opfattelsen af skatternes

rolle i samfundet og principperne for byrdefordelingen, men tyngdepunktet i fremstillingen ligger i den detaljerede redegørelse for skattestruktur, skattelovgivning og skatteadministration. Som sådan falder bogen i to kronologiske hovedafsnit: perioden fra indførelsen af statslig indkomstskat 1903 frem til kommunalreformen 1970 og perioden 1970 til 2005 – samt en midterdel, der mere systematisk gennemgår de skatteproblemer, der viste sig efter 1945 som resultat af mellemkrigstidens og de to verdenskriges samfundsudvikling og skatteudskrivning. Her redegøres der klart for disse problemer, der navnlig knyttede sig til skattefradragregler og den forskudte skatteberegning, og for den omfattende skattediskussion blandt fagfolk og økonomer, der kulminerede med skattereformen og kommunalreformen omkring 1970. Johansen ser en klar sammenhæng mellem disse to reformkomplekser og navnlig deres dynamiske samvirken under de følgende års skelsættende begivenheder: EF-tilslutning, oliekrise og nye krav til det offentlige i kraft af arbejdsløshed og stagnation. Det er i høj grad denne dynamik, der er fremstillingens omdrejningspunkt, og som forfatteren vender tilbage til i den afsluttende, noget mere fyndige, men stadig kortfattede konklusion og perspektivering.

Fremstillingen er meget klar og umiddelbart anvendelig som opslagsværk, med et glimrende tabel- og diagrammateriale, der illustrerer de langsgående ændringer i skattestruktur og byrdefordeling. Der er små afsnit om skatternes funktion i den danske samfundsøkonomi med vel korte karakteristikkere af deres

virkning på omfordeling og vækst, mens karakteristikken af det danske skattesystem i forhold til andre landes klogeligt er holdt på det meget summariske. Johansen holder sig til modellen. Skildringen af personale, administrationspraksis og fysiske rammer spiller godt nok en mindre rolle – forståeligt, da skattevæsenet uddannelsesmæssigt og personaleorganisatorisk ligesom i den foregående periode har været mere integreret med andre administrationsgrene; her er ingen sølvsnore eller uniformer, og kundebetjeningen har jo altid været stærkt sæsonpræget og nu efterhånden stærkt reduceret. Samlede manifestationer i offentligheden har været sjældne, mest huskes protesterne fra de senere år. Men de rettede sig ikke så meget mod sammenlægningen af Told og Skat, der faktisk var annonceret af skatteministeren allerede i 1988 og støttet af statsskatteforvaltningens tjenestemandorganisation, men først gennemført, da skatteministeren var blevet statsminister. Protesterne var derimod massive overfor den store ændring, der kom i november 2005 sammen med strukturreformen, hvor de statslige og kommunale skatteadministrationer sammenlagdes i de 30 regionale skattecentre. Johansens tal for personaleudvik-

lingen – fra 9.000 i 1970'erne og 1980'erne, til samlet 10.000 efter reformen, men for både skatter og afgifter – lader sig vanskeligt anvende, og han afholder sig forståeligt nok fra at udtale sig om virkningerne af reformen og for skatteinddrivelsen og henholder sig til den generelle vurdering af underdeklarationens omfang (5 pct.) fra Viby Mogensens disputats.

Begge bind af skattehistorien henvender sig ganske bredt; de kan bruges som opslagsværker om skatteformer og som en indføring i beskatningsprincippernes udvikling. De kaster et sidelys over den generelle politiske historie, klarest og mest effektivt i Monrad Møllers bind. Johansens afsluttende bind kan i kraft af sine tekniske beskrivelser af ligningspraksis i landkommunerne og indførelsen af forskellige generationer af databehandlingsmaskiner have interesse for skattefolk, der vil have et indblik i de skiftende vilkår for finansieringen af den fælles husholdning. Og en enkelt skandale fra 1968-69 er der da blevet plads til: undervurderingen af kildeskattedirektoratets personalebehov, edb-problemerne og de – i eftertidens lys meget begrænsede – budgetoverskridelser ved opførelsen af kildeskattehuset i Birkerød.

Helstatens rehabilitering

Af Holger Berg, ph.d., Grundtvig Centeret, Aarhus Universitet.

Steen Bo Frandsen: Holsten i Helstaten. Hertugdømmet inden for og uden for det danske monarki i første halvdel af 1800-tallet. Museum Tusulanums Forlag 2008. 172 s. 200 kr./160 kr. i forlagets webshop.

Hvad har vor tids debat om den kommende faste forbindelse over Femern Bælt til fælles med hedengangne aviser som *Itzehoer Wochenblatt* og *Kieler Correspondenz-Blatt*? Ikke så lidt, må man svare efter at have læst dette studie af holstensk regionsdannelse og separatisme mellem 1806 og 1848. Hertugdømmets aviser var fulde af indlæg om, hvorvidt jernbaneforbindelser, dampskibe og kulturpolitikken skulle knytte Holsten tættere sammen med det tyske syd eller med København i nord. Samtidens sjællandske meningsdannere fremstillede deres ø som det ærkedanske forsvar imod den holstenske ridderstand og dennes fortykning af Slesvig. I dag er datidens arvefjender så småt ved at finde sammen: Region Sjælland og Kreis Ostholstein vil forbedre kontakten mellem deres handelslande og fremme det kulturelle brobyggeri – og derved undgå, at Femern-forbindelsen blot sluser trafikken uden stop mellem København og Hamborg.

Regionernes Europa-dannerrammen for både disse tiltag og for den anmeldte bog. Frandsen revurderer en række personer, som har hørt til blandt danmarkshistoriens skurke. Det gedigne studie rehabiliterer helstaten og udviser samtidig forståelse for den højst omskiftelige modstand mod datidens københavneri: den

enevældige centralisering. Modstanden antog meget forskellige former, og separatismen vandt sent indpas blandt holstenerne. Den radikale, nationale løsning stod selv for 1840'ernes separatister længe i skyggen af kravet om en løs personalunion med Sverige-Norge som forbillede.

Frandsen lader fortællingen begynde med helstatens sejre i 1773 og 1806. "Mageskiftet var en mægtig triumf, og 1773 ville have været et af historiens vigtigste årstal, hvis helstaten havde kunnet bestå", slår det fast (s. 26); i dette år byttede det danske kongehus sig til de gottorpske dele af hertugdømmet Holsten. Denne afslutning på den langtrukne slægtsfejde skabte, med historiens ironi, forudsætningen for den senere fællesholstenske opposition. Den første fælles modstand blev vakt i 1806 ved opløsningen af Det Tysk-Romerske Rige og Holstens indlemmelse i helstaten: De privilegerede holstenske stænder afviste skattepålæg og lignende ensidige indgreb, som vel var acceptable ud fra enevældig retsforståelse, men var uhørte syd for Kongeåen og især syd for Ejderen. Modstanden mod København fik fra 1807 et kulturelt islæt, efterhånden som dansk blev indført som ligeberettiget og

obligatorisk forvaltningsprog for de tysktalende holstenerne.

Analysen af bogens centrale kildemateriale begynder i året 1830 med udgivelsen af *Kieler Correspondenz-Blatt*. Avisens redaktør, Theodor Olshausen, er bogens bærende figur. Han blev snart den førende talsmand for den nyholstenske løsning, der krævede en lilletysk og fredelig, national samling. Ud fra et liberalt standpunkt gav Olshausen konsekvent afkald på de dansksindede dele af Slesvig, og han kritiserede skarpt de adelige i den holstenske ridderstand og deres forsvar af hævdvundne privilegier. Frandsen rekonstruerer et stort set glemt politisk standpunkt, for nyholstenerne passede hverken i den preussiske eller slesvig-holstenske historieskrivning (se s. 247). En mere udførlig gennemgang af disse traditioner og deres behandling af nyholstenerne havde nok gavnet bogens danske publikum.

Frandsen dækker bredden i Olshausens ledere om hertugdømmets rolle i helstaten og de øvrige artikler herom i de holstenske og københavnske aviser. Den politisk begrundede arrestation af Olshausen i september og oktober 1846 skildres kortfattet, og hans eksil i Amerika fra 1850 nævnes kun i forbifarten. Den nøgterne og ret upersonlige analyse er et forståeligt brud med de slesvig-holstenske traditioner om martyrer som Uwe Jens Lornsen. Læsere må derfor tilfredsstille den vakte biografiske interesse andetsteds.

Undersøgelsen ligger i forlængelse af Frandsens afhandling om jysk regionalisme (1996). Det detaljerede kendskab til regionalismer er parret med en forståelse for denne og en stærk kritik af nationalisme. Her er et forsøg på at udskifte danmarkshistorie med helstatshisto-

rie – et diskutabelt, men nyttigt korrektiv til gængse værker her til lands og i Slesvig-Holsten. Bogen er også relevant for Slesvigs historie. Frandsen fremhæver, at mens de fleste nationalt sindede meningsdannere fra Kiel og København forsøgte at oktrojere hele hertugdømmet Slesvig, respekterede nyholstenerne slesvigernes selvbestemmelsesret.

Analysen af trafikdebatter knytter helstatspolitikken til den interne konkurrence mellem holstenske byer. Her skrev *Kieler Correspondenz-Blatt* som et østholstensk egnsblad mod Vestholsten, dvs. *Itzehoer Wochenblatt*. Sidstnævnte avis indtog længe et prokøbenhavnsk standpunkt, og Frandsen vurderer, at helstatspolitikkerne forpassede chancen for at styrke loyaliteten ved at udnytte den interne splid. I stedet for eksempelvis at knytte Kiel til København satsede hovedstaden på jernbaneforbindelser til Flensborg.

Frandsens klare fremstilling skaber overblik, og det afsluttende kapitel sammenfatter fint de holstenske regionalismer ved at sammenligne de undersøgte årtier med den anderledes udvikling i Alsace og lignende løsrivelsestendenser i Norge før 1814. Svensk Pommern får også komparative kommentarer med på vejen (s. 19), og sammenligningerne bidrager til en afvejet vurdering af helstatens sammenhængskraft.

Citater gives med omtanke, men der oversættes sjældent fra tysk til dansk. Det indskrænker læserkredsen i vor tid, hvor dannede skandinavers "andet modersmål" ikke længere er tysk (s. 84). Bogen er gennemillustreret, men de fine portrætter af de mandlige hovedper-

soner anvendes rent illustrativt og desværre uden præcise kildeangivelser. De samtidige, omstridte landkort er bedre dokumenteret og indgår faktisk i argumentationen.

Frandsen er heldigvis ikke bange for at gå egne veje. Paradepladsen i Rendsborg smykker forsiden og omtales som et af glemsomhedens steder (Ernest Renan) i pointeret modsætning til begrebet erindringssted (s. 350 f.). Kontrol-

lerede kontrafaktiske overvejelser er med til at løfte skyklapperne i det nationale tilbagesyn. I forsøget på at rekonstruere horisonten for den holstenske helstatspolitik skoser forfatteren de hyppige fejlgreb og forpassede chancer, med forkærlighed for A.S. Tscherning og inspiration fra A.S. Ørsteds erindringer. Bogen kan derfor regnes blandt de nyere skildringer, som rehabiliterer helstaten.

Tilbage til kilderne

Af Lars Kjær, ph.d.-stipendiat, Fitzwilliam College, University of Cambridge

Hans Jakob Orning, Kim Esmark og Lars Hermanson (red.): Gaver, ritualer, konflikter. Et rettsantropologisk perspektiv på nordisk middelalderhistorie. Unipub 2010. 378 s. 379 NOK.

Denne antologi udgør et vigtigt skridt frem for skandinavisk middelalderhistorie. Bogens formål er at "udforske hvordan retsantropologisk inspirerede tilgange kan udfordre og udforske forståelsen af ret, magt og social orden i middelaldersamfundene i Norden". Retsantropologi skal her forstås som den antropologisk inspirerede udforskning af konflikter, gaveudvekslinger og venskaber, der har revolutioneret forståelsen af middelalderens samfund over de sidste årtier. Det er meget kærkomment at se denne bevægelses analytiske redskaber anvendt på nordisk middelalder, særligt når det også resulterer i komparativt arbejde mellem de nordiske lande og deres historiografiske traditioner. Antologiens ni kapitler favner bredt: fra bønder i Telemarken til Knud den Hellige i Odense og fra

1000-tallet til tidlig moderne tid. Redaktørerne giver i det indledende kapitel en fremragende oversigt over den antropologiske vending inden for middelalderhistorien. Det er i det hele taget karakteristisk for bogen, at forfatterne gennembyrder gammelkendte nationale historiografiske rammer og finder paralleller på tværs af landegrænser.

Gennem en retsantropologisk tilgang søger bidragsyderne at komme ud over lovens og embedsværkets idealer og strukturer og undersøge, hvordan aktører i praksis organiserede deres liv. Det centrale greb er, at de uformelle (nogle gange ulovlige) personlige forbindelser ikke ses som arkaiske rester fra en ældre samfundsform, men søges forstået på deres egne præmisser. Jan Rüdiger forkaster for eksempel i sin fremragende artikel om "Jon Loptssons

kvinder” den evolutionære modsætning mellem det hedenske, ”naturlige”, oldnordiske flerkoneri og det kristne ægteskab. I stedet søger Rüdiger at forklare den nordiske elites ”demonstrative polygyni” ud fra den samtidige *mannjafnað*-etik: den ”permanente sammenligning af mænd”, der fik udtryk i konkurrencer i sport, rigdom, veltalenhed og sex, og som var karakteristisk for samspillet mellem stormænd i Island og vel i nogen grad i det nordiske område i videre forstand. I denne sammenhæng bliver historien om, hvordan Kong Sigurd Munn i 1140, under hans rundrejse i Norge, forlystede sig med en trælkvind, der tilhørte hans vært, ikke et eksempel på primitiv, utæmnet seksualitet, men et aspekt af kongens konstante demonstration af sin status og overhøjhed.

Et af kendetegnene ved antologien er forfatterens interesse for magtaspektet i en række handlinger og relationer, der traditionelt ses som private snarere end politiske. Catharina Andersson viser i sin artikel, hvordan det at give gaver, jord, penge, sønner og døtre til klostre i højmiddelalderens Sverige ikke blot var en religiøs handling, men også tjente til at markere status og fællesskab. Adelsmanden Algot Bengtsson søgte således at slutte fred med Svante polk Knutsson ved at give jord og en af sine døtre til Vreta kloster, med hvilket Svante polk havde en nær forbindelse. Andersson anlægger desuden et velkomment kønsperspektiv på klosterdonationer, hvilket ellers ikke ellers har været særligt fremtrædende i udforskningen heraf. I Lars Hermansons undersøgelse af venskabets rolle som politisk ideologi i mid-

delalderens Danmark bliver klostergavernes politiske betydning igen relevant. Ifølge Hermanson skulle Valdemarerne nemlig havde søgt at omforme deres relationer til de danske stormænd ved sammen med dem at indgå i broderskaber knyttet til de fyrstelige helgener og de klostre, hvori deres relikvier blev huset.

Sine steder synes læsningen af de middelalderlige praksisser i fare for at blive for kynisk, og vi hører ikke meget til, hvordan middelalderens aktører selv forstod og iscenesatte deres donationer. I Kim Esmarks bidrag, derimod, er den middelalderlige forestillingsverden det centrale omdrejningspunkt. Esmark undersøger den ildprøve, der blev udført på Knud den Helliges knogler i 1095. Artiklen belyser forbilledligt både den teologiske forestillingsverden, der gav mening til ritualen, selve den rituelle praksis og betydningen af den senere tekstlige kamp om ildprøven (og Knuds martyrium i det hele taget). Esmark deler de andre bidragsyders interesse for den politiske betydning af ritualer, men det er forfriskende, at vi først kommer hertil i forlængelse af et omhyggeligt studie af kilderne og middelalderlige trosforestillinger.

Antologiens afsluttende artikel, skrevet af Michael Gelting, giver en værdifuld, kritisk gennemgang af de foregående bidrag. Gelting påpeger faren for, at den antropologisk inspirerede middelalderforskning ender i en blindgyde, hvis den ikke finder en måde at forklare de kolossale samfundsmæssige omvæltninger, der faktisk fandt sted i middelalderen. Her, påpeger Gelting, vil det være vigtigt at tage højde for de ideologiske udviklinger, som strøm-

mede til Norden fra de europæiske universiteter, såsom forestillingen om almenvellet og monarkens absolutte autoritet. Geltings essay rejser dermed en vigtig pointe: Højmiddelalderens Norden adskilte sig drastisk fra de samfund, som socialantropologien traditionelt har beskæftiget sig med. Statsmagten var rigtignok oftest svag, men aktørerne levede i en intellektuel skriftkultur, som adskilte sig meget fra antropologiens small-scale societies.

Netop problemerne ved at overføre antropologiske modeller udviklet i studiet af disse samfund til middelalderen har været et central emne i den internationale debat i det seneste årti, og det ville have været gavnligt, om vi havde hørt mere hertil. Vigtige bidrag som

antologien *Negotiating the Gift* (2003) er overraskende fraværende fra litteraturlisten. Bortset fra indledningen og Esmarks bidrag hører vi heller ikke til Philippe Bucs uomgængelige *Dangers of Ritual* (2001). Fælles for disse værker er en skepsis over for universalistiske teorier (hvad enten de er hentet fra socialantropologien eller middelalderens Frankrig) og en større interesse for de tekster, hvori vi møder middelalderens ritualer, gaver og konflikter. Et sådant perspektiv ville have styrket antologien, for det er, når det socialantropologiske blik kun er udgangspunktet for en nøjere undersøgelse af middelalderens mentale og sociale univers (og ikke en universalnøgle hertil), at bidragene er mest overbevisende.

Amerikanske forbindelser

Af Sissel Bjerrum Fossat, postdoc, Institut for historie, kultur og samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet

Dino Knudsen: Amerikaniseringen af den danske fagbevægelse. Marshallhjælp, kold krig og transatlantiske forbindelser, 1945-1956. Museum Tusulanums Forlag 2012. 245 s. 198 kr.

Dino Knudsen tager fat samme sted, som så mange historikere før ham, nemlig i et hidtil uudforsket hjørne af historien. Han påpeger med rette, at ingen tidligere har beskæftiget sig med den danske fagbevægelses rolle under Marshallplanen. Med bogen lægger han sig således i kølvandet på international forskning, hvor bl.a. Anthony Carew og Federico Romero har set på den amerikanske og europæiske fagbevægelses involvering i Marshallplanen. Den historie, som Knudsen gerne vil

fortælle, peger i flere retninger. Den handler, som bogens undertitel understreger, om Marshallplanen, den kolde krig og fagbevægelsens transatlantiske forbindelser. Amerikanisering, modernisering og produktivitetspolitik berører Knudsen også, men det er ikke her bogens styrker ligger.

Bogen er delt i tre dele med hvert sit hovedtema. Den første del tager udgangspunkt i den internationale scene og de forskellige transatlantiske bånd, der blev opbygget mellem

amerikansk og europæisk ikke-kommunistisk fagbevægelse efter krigen. Da Marshallplanen kom på bordet, kastede den amerikanske fagbevægelse sig med ildhu ind i arbejdet, *Congress of Industrial Organizations* dog noget mere tøvende end det stærkt antikommunistiske *American Federation of Labor*. Et af hovedformålene med den oplysningsindsats, der fulgte med Marshallplanen, var at vinde de europæiske befolkningers *hearts and minds*, og for at nå de europæiske arbejdere var et godt og nært forhold til fagbevægelsen uundværligt. Den amerikanske fagbevægelse var på ingen måde uvillig til at hjælpe det amerikanske diplomati på vej, men krævede til gengæld at blive inddraget i både planlægningen, administrationen og udførelsen af planen. En ganske stor del af det personel, som amerikanere udstationerede i Europa, blev derfor rekrutteret direkte fra fagbevægelsens rækker. Knudsen viser, at den socialdemokratiske del af den danske fagbevægelse ligeledes tog vel imod Marshallplanen. Jørgen Paldam fra Arbejderbevægelsens Erhvervsråd forfattede således to små bøger om Marshallplanen henvendt til de danske arbejdere og den bredere befolkning. Knudsen tolker primært pjecerne som led i den kamp, der foregik mellem kommunister og socialdemokrater, hvor kommunisterne argumenterede særdeles kraftigt imod dansk deltagelse i Marshallplanen.

Dermed var det dog ikke slut med kontakten mellem den danske fagbevægelse og amerikanerne. I bogens anden del, der udgør bogens hoveddel, beskriver Knudsen, hvordan fagbevægelsen blev inddraget i Marshallplanens

tekniske bistand. Herigennem deltog fagbevægelsestoppen bl.a. i flere studierejser til USA. Formålet med disse rejser var at formidle en amerikansk produktivitetsideologi med rødder i New Deal-politikken til fagbevægelsen. Ifølge denne tankegang ville en fælles indsats for en højere produktivitet betyde, at levestandarden ville blive øget for hele befolkningen gennem økonomisk vækst. Den mest berømte og, må man sige, berygtede rejse, der blev foretaget under den tekniske bistand, blev foretaget af et hold af topfolk fra fagbevægelsen, bl.a. Jørgen Paldam og Eiler Jensen, den daværende formand for De Samvirkende Fagforbund. Efter rejsen fik studieholdet udgivet deres rapport om opholdet, *Amerika er anderledes*, i hele 50.000 eksemplarer. Udgivelsen blev betalt med penge fra Marshallhjælpen og blev bredt uddelt i især faglige kredse. Knudsen lægger op til en kritisk analyse af den lille bog, og han peger på, hvordan udgivelsen var præget af både at skulle henvende sig til den danske fagbevægelse og tilfredsstille den amerikanske sponsor. Analysen indeholder en række gode pointer, men hvor Knudsen går langt med kritikken, kunne det måske have været mere interessant med flere forklaringer og overvejelser omkring *hvorfor*. Altså mere om, hvorfor fagbevægelsestoppen omtalte tidsstudier positivt, frem for Knudsens overvejelser om de negative konsekvenser af Taylor-systemet og Fordismen (s. 122). Her minder hans kritik om Marianne Rostgaards konklusioner i artiklen om "Fagbevægelsen og teknologiudviklingen" fra 1990, som han dog ikke henviser til.

Bogens tredje og sidst del handler primært

om den amerikanske koldkrigspropaganda henvendt til den danske fagbevægelse og bliver afsluttet med en ganske kortfattet vurdering af produktivitetsideologiens reception i Danmark. Denne del understreger bogens væsentligste problem: Knudsen har begået den klassiske fejl at ville for meget. Han fortjener stor ros for det omfattende arbejde og de grundige arkivstudier, som han har foretaget, og som ligger langt ud over det arbejde, der ligger bag et gennemsnitligt speciale i historie. Der er ingen tvivl om, at der ligger et højt ambitionsniveau bag bogen, men de mange temaer, der tages op, gør, at bogens fokus kommer til at stå uklart. Kernen i Knudsens fortælling er en forholdsvist snæver, men vigtig koldkrigshistorie om fagbevægelsens transatlantiske kontakter. Den både fortælles og formidles godt og er so-

lidt funderet i sit kildegrundlag og den øvrige litteratur om emnet. Bogens tydelige svaghed ligger i de dele, der handler om amerikanisering og produktivitetspolitikken. Her falder det i øjnene, at en ganske væsentlig del af både den danske og den internationale forskning ikke inddrages. Dette gælder både for den litteratur, der drejer sig om studierejserne under den tekniske bistand i de øvrige europæiske lande, om rationaliseringsdebatten i Danmark og om amerikanisering. Bogens afsluttende konklusion om amerikanisering kommer derfor til at stå noget løsrevet fra selve analysen. Knudsen kunne derfor have styrket sin ellers både interessante og relevante fremstilling ved at have lagt et mere snævert og præcist fokus. Som amerikanerne siger – *less is more*.

Da mord førte til frelse

Af Michael Nobel Jakobsen, ph.d.-stipendiat, Aarhus Universitet, Institut for Kultur og Samfund

Tyge Krogh: *A Lutheran Plague – Murdering to die in the eighteenth century*. Brill 2012. 226 s. 109 euro.

At mord skulle være et alternativ til selvmord, kan forekomme de fleste moderne mennesker uforståeligt. Ikke desto mindre var det realiteten i 1700-tallets København. Seniorforsker ved rigsarkivet Tyge Krogh har i bogen *A Lutheran Plague – murdering to die in the eighteenth century* undersøgt dette fænomen, som også kendes under betegnelserne selvmordsmordere eller melankolske mordere.

Selvmordsmordene adskilte sig fra alminde-

lige mord ved ganske særlige karakteristika. Først og fremmest var mordernes hovedmotiv selv at blive henrettet, og derfor forsøgte de ikke at skjule deres forbrydelse, men meldte derimod ofte sig selv. For det andet havde morderne intet motiv for den skade de påførte ofrene, der som oftest var børn eller tilfældigt forbipasserende. Tjenestepiger, soldater og indsatte i Spindehuset var de hyppigste gerningsmænd til disse selvmordsmord, og fælles

for dem var at de alle levede en kummerlig tilværelse på bunden af samfundet. Mange tjenestepiger blev udnyttet eller mishandlet af deres husbond, mens soldater og indsatte i Spindehuset levede under hårde psykiske og fysiske betingelser, som medvirkede til at nedbryde deres livsmod og sindstilstand. Derfor var selvmord en fristelse som lokkede mange for hvem det jordiske liv ikke just var en dans på roser.

Hvorfor valgte flere af disse plagede sjæle så ikke selvmord som en vej ud af det jordiske livs jammerdal? Krogh viser på forbilledlig vis hvordan den lutherske frelseslære kom i vejen for denne mulighed da selvmord var den sikre vej til helvede og evig fortabelse. En lidet tillokkende fremtidsudsigt for personer der drømte om en bedre tilværelse i det hinsides. Den lutherske reformations tilbagevenden til Bibelen som eneste autoritative religiøse kilde åbnede imidlertid en anden mulighed for disse selvmordstruede personer: mord! I reformationens kølvand fulgte således en strafferetslig udvikling som i højere grad end i middelalderen blev baseret på mosaisk ret, dvs. en tilbagevenden til retsreglerne fra Det Gamle Testamente. Mord, som i middelalderen i høj grad var et anliggende mellem morderens og den dræbtes slægter, blev nu i overensstemmelse med gammeltestamentlig teologi et statsanliggende. Kongen, som med reformationen også var blevet kirkens overhoved, skulle beskytte folket mod den Guds vrede et ustraffet mord kunne nedkaste over hele folket. Sideløbende med den kollektive beskyttelse af folket dødsstraffene for mord udgjorde, blev der i Kirke-

ritualet fra 1685 lagt vægt på den dødsdømtes individuelle frelse. Hvis morderen angrede sin forbrydelse, kunne han gennem angeren og henrettelsen opnå syndsforladelse. Dette, sammenholdt med den gryende pietismes fokus på personlig omvendelse, var ifølge Krogh de centrale årsager til at den dømte blev omdrejningspunktet for det religiøse show der udviklede sig omkring henrettelsen. Ikke alene blev de dømte forberedt af en præst i tiden op til henrettelsen og ført til skafottet under stor højtidelighed med bøn og sang når dagen oprandt, men historier om deres omvendelser cirkulerede også i befolkningen, bl.a. i de såkaldte opbyggelige skillingsviser. Derfor angrede de dømte deres forbrydelser og fortalte ofte at de var blevet lokket af djævelen til at udføre deres ugering. Dette var blot med til at styrke gennemslagskraften af deres omvendelseshistorier i offentligheden.

Det er en af bogens centrale styrker at den på den ene side viser hvorledes den religiøse virak og den offentlige opmærksomhed omkring den dømtes personlige historie var en del af det der fristede deprimerede, ustabile personer til at begå deres forbrydelser, mens den på den anden side viser hvordan de dømte oprigtigt stræbte efter en omvendelse i sidste øjeblik, som kunne sikre dem evig frelse.

Myndighederne så med bekymring på det til tider nærmest epidemisk voksende antal af selvmordsmord, men fortsatte alligevel med at opfylde mordernes højeste ønske, nemlig henrettelse. Man argumenterede til stadighed ud fra et religiøst synspunkt. Efterhånden dukkede der dog nytænkende og kritiske røster op, bl.a.

generalprokurør Henrik Stampe. Han foreslog højst kontroversielt at selvmordsmorderne skulle holdes i live, brændemærkes og piskes en gang årligt på gerningsstedet i stedet for at henrettes. Stampe mente at dette ville have en præventiv effekt overfor selvmordsmordene, og fremsatte derfor forslaget i 1750'erne. Det udløste en voldsom debat og blev i første omgang henlagt, for dog til sidst i 1767 at blive lov. Effekten af loven lod ikke vente længe på sig. Snart faldt antallet af selvmordsmord dramatisk. Loven blev hurtigt kendt i udlandet, og der blev indført lignende lovgivning i store dele af Tyskland. Loven blev startskuddet til en debat om religionens fortsatte rolle som fundament for strafferetten. Debatten førte i sidste ende til en omkalfatring af strafferettens grundlag. Allerede fra omkring 1800 blev religiøse motiver fra forbryderens side betragtet med skepsis af myndighederne, som nu, blot få årtier efter Stampes lov, betragtede sådanne forklaringer som udtryk for sindssyge.

Bogen igennem sætter Krogh sine københavnske resultater ind i en europæisk kontekst ved at sammenligne både over landegrænser og konfessionelle grænser. Den helt centrale konklusion i bogen er at selvmordsmordene ser ud til at være et protestantisk, og i særdeleshed luthersk, fænomen, som udsprang af den særlige lutherske frelseslære og mosaisk rets indflydelse på lovgivningen. Billedet er straks mere grumset hvor den reformerte, anglikanske og katolske kirke var dominerende. Kun den lutherske konfession tilbød så entydigt frelse til den henrettede hvorimod prædestination og ophold i skærsilden var bærende

elementer i de andre konfessioners frelseslære. Særligt forskellene i det tyske materiale mellem det lutherske nord og katolske syd understreger denne pointe.

Kroghs undersøgelse efterlader dog nogle løse ender hvis udforskning vil kunne bidrage til yderligere klarlægning af fænomenet. For mig at se er der specielt ét oplagt problem Krogh ikke tager fat på. Det internationale fokus i Kroghs komparationer gør at han, bortset fra ganske få bemærkninger om det sjællandske område, ser helt bort fra det øvrige Danmark. Man får aldrig at vide om selvmordsmorderne også hjemsøgte land og by vest for Storebælt idet fokus ensidigt er på København. Dog kan man indirekte i analyserne få fornemmelse af at bl.a. det store antal soldater i København har givet hovedstaden særstatus i Danmark, men København var trods alt ikke den eneste garnisonsby i landet. Det kunne være interessant at få klarlagt om selvmordsmord også forekom i mindre købstæder og landdistrikterne, eller om de kun knyttede sig til den specielle sociale og kulturelle situation som eksisterede i København. Ikke mindst i betragtning af hvor stor en andel af soldater og tjenestepiger der kom fra andre dele af landet.

Når dette er sagt, har Tyge Krogh med denne bog begået et glimrende og ganske læseværdigt studie af et noget gruopvækkende emne. Det internationale perspektiv understreger Kroghs analyser af det danske materiale på en ganske overbevisende og skrapsindig måde og gør at bogen appellerer til internationale forskningskredse. Selvom bogen i nogen udstrækning trækker på Kroghs dansksprogede disputats

Oplysningstiden og det magiske er det synd at den ikke også er udkommet i en dansk udgave, måske i en mere overkommelig prisklasse, da jeg tror interessen for bogen ville række langt

ud over forskerkredse i disse tider hvor interessen for kulturhistorie er stigende i den danske befolkning.

Arveret & stolpehuller

Af Lasse C. A. Sonne, ph.d., Saxo-instituttet, Københavns Universitet.

Anne Birgitte Sørensen: *Østergård. Vikingetid & Middelalder. Skrifter fra Museum Sønderjylland vol. 5. Haderslev: Museums Sønderjyllands Forlag. 2011. 644 s. 450 kr.*

Museumsinspektør Anne Birgitte Sørensen (herefter: AS) fremlægger i *Østergård: Vikingetid & Middelalder* resultaterne af de arkæologiske udgravninger, der fandt sted 1995-2001 ved Østergård ved Hyrup i Sønderjylland. Den flotte og rigt illustrerede bog består af tolv kapitler, hvoraf de elleve første er forfattet af AS, mens det tolvte er forfattet i samarbejde med Lennart S. Madsen. Hertil kommer en tysk sammenfatning, et kapitel med naturvidenskabelige undersøgelser ved Per Ethelberg, Kaare Lund Ras-mussen, AS og Anne Birgitte Gotfredsen samt et fundkatalog. Med bogen følger fire løse bilag med oversigtsplaner.

Lokaliteten ved Østergård opviser bosættelsesspor fra bronzealder, ældre og yngre jernalder, yngre vikingetid og middelalder. Den foreliggende bog redegør for den kontinuerlige bosættelse fra yngre vikingetid og middelalder, ca. 975/1000 til 1200/1225, mens de ældre bosættelser vil blive præsenteret i to senere bind (s. 14). Det kan derfor undre, at AS

bryder bogens fokus ved at inkludere et kapitel (kap. 3) om dele af bosættelsen fra yngre germansk jernalder, men kapitlet giver i det mindste AS lejlighed til at præsentere resultaterne af sit hovedfagsspeciale fra Aarhus Universitet fra 1984.

Den første del af bogen (kap. 1-2) redegør for selve den arkæologiske undersøgelse af lokaliteten og udgravningens historie. Herefter følger en grundig og velkrevet præsentation af fundmaterialet (kap. 4-9), hvor især kap. 4 om bosættelsens bygninger kan anbefales til enhver med interesse i vikingetidens og middelalderens huskonstruktioner. Det må være op til en arkæolog at vurdere holdbarheden af de fremsatte tolkninger i disse kapitler, og jeg vil alene gøre opmærksom på én påfaldende fejl. AS indfører et mål for krumningen på husenes konvekse ydervægge (s. 73-74): krumningskoefficienten udtrykkes ved formlen h/l , hvor l er husets længde, målt fra hjørnestolpe til hjørnestolpe, og h er den maksimale højde af væggens konvekse bue, målt vinkelret ned

på l. AS anfører, at $h/l = 1$, når den konvekse ydervæg er en halvkreds (halvcirkel). Såfremt ydervæggen er en halvkreds, vil højden faktisk være det halve af længden, dvs. $h/l = 1/2$, i henhold til forholdet mellem radius og diameter i en cirkel.

De følgende tre kapitler (kap. 10-12) forklarer udviklingen gennem seks fortløbende faser fra en enkeltliggende gård ved bebyggelsens grundlæggelse i den yngre vikingetid til middelalderens landsby bestående af syv gårde og tre ubebyggede tofter. AS finder det i udgangspunktet plausibelt, at udviklingen skyldes arvedeling af tofterne, da de nord-sydgående toftehegn deler gårdene systematisk i hel- og halvparter og to hovedbygninger gennemskæres af toftehegn (s. 289). Det ville være ønskeligt med en diskussion af andre mulige tolkninger, da vi ikke ved, om beboerne ejede deres egne gårde eller alene forpagtede dem. Her alene til overvejelse: Kan iagttagelserne forklares ved en opsplitning dikteret af en godsejer med henblik på en mere effektiv udnyttelse af landbrugsjorden, hvorved gradvist flere forpagtere bebor lokaliteten?

De to iagttagelser får dog AS til at opstille hypotesen, at de syv gårde og de tre ubebyggede tofter fremkom ved en successiv opsplitning efter arvereglerne i *Jyske Lov* (s. 237). Denne hypotese må umiddelbart vække skepsis, da *Jyske Lov* blev vedtaget i år 1241, hvor bosættelsen ved Østergård allerede var ophørt og sandsynligvis flyttet til den nuværende placering for Hyrup. En videre læsning viser dog, at denne skepsis delvist skyldes, at hypotesen er ubehjælpsomt formuleret (s. 291-292). Princip-

perne for arveretten i *Jyske Lov* er optaget fra *Arvebog & Orbodemål*, og det er denne ældre lovtekst, AS i virkeligheden bygger på, men hvorfor så overhovedet inddrage *Jyske Lov*?

Michael Gelting har sandsynliggjort, at den relevante del af den ældre lov, *Arvebogen*, blev vedtaget i 1169 eller 1170 som et politisk motiveret forsøg på at indføre en ny arveret i Danmark. AS er enig med Gelting (s. 291), men anfører alligevel, at den første opdeling af en gård i henhold til *Arvebogen* fandt sted ved overgangen fra den tredje til den fjerde fase, der dateres til ca. 1085-1110 (s. 237, 296-297). Denne datering gør imidlertid opdelingen af gårdsanlæggene for tidlig i forhold til *Arvebogen*, men AS adresserer ikke direkte dette kronologiske problem, selvom det anføres, at det først er ved den femte fase, at bosættelsen ved Østergård er samtidig med *Arvebogen* (s. 297). AS kommer med overvejelser om mulige ældre arveretsregler (s. 298), men dette modsiger imidlertid den opstillede hypotese og er endvidere ubeviseligt, da disse ældre arveretsregler alene kan udledes gennem anlæggenes opdeling og derfor ikke samtidig kan understøtte en hypotese om anlæggenes opdeling gennem arv.

AS vil eftervise hypotesen ved gårdanlæggenes opdeling efter faste regler. Dette forudsætter, at den nøjagtige udvikling af gårdenes omfang kan bestemmes. Det er imidlertid et større puslespil at få alle stolpehuller og hegnsgrøfter til at give et sammenhængende billede af anlæggenes udvikling. AS er bevidst om de mange personlige skøn, der nødvendigvis må forekomme ved denne øvelse, men synes al-

ligevel at undervurdere vanskelighederne, da de arkæologiske spor hverken er tilstrækkelige eller tilstrækkeligt entydige til at eftervise den opstillede hypotese. AS må derfor i tillæg til de opstillede retningslinjer for rekonstruktionen af gårdanlæg (s. 232-233), hvoraf flere regler ikke uden videre er overbevisende (hvorfor repræsenterer nord-syd-orienterede økonomi-bygninger toftehegn, medmindre de indgår i indre gårdspladser?), komme med antagelser, der direkte påvirker undersøgelsens resultater: "I tilfælde, hvor der kan være flere mulige placeringer af det delende toftehegn, er den mulighed valgt, som er i bedst overensstemmelse med arbejdshypotesen" (s. 289).

Denne uheldige metode påvirker også udregningen af anlæggenes omfang. I den vestlige halvdel af bebyggelsen kan omfanget af de enkelte gårdanlæg fra og med fase fire ikke beregnes tilpas nøjagtigt, da gårdenes afgrænsninger imod syd ikke kendes. AS antager, at

udviklingen i anlæggenes proportionale størrelser følger udviklingen i den østlige halvdel (s. 291), men her optræder den samme vanskelighed ved udregningen af anlæggenes størrelser: gårdene fra og med den fjerde fase kan ikke afgrænses imod syd inden for det udgravede område. AS udregner derfor anlæggenes omfang ved at antage, at den formodede sydgrænsen var stabil fra og med den fjerde fase (s. 248, 263, 265-266, 274-275, 279, 281-282, 284), men hermed antager AS, hvad der egentlig burde vises!

Det er vanskeligt at være enig med AS i, at den opstillede hypotese om arvedeling er sandsynliggjort ved den foreliggende undersøgelse (s. 298). Lokalteten ved Østergård kan sandsynligvis bringes til at belyse interessante dele af bebyggelseshistorien i middelalderens Danmark, men det kræver en mere metodisk stringent og kritisk undersøgelse, end AS fremlægger i denne bog.

”Hil dig, fader Dionysis”!

Af Christian Ammitzbøll Thomsen, ph.d.-stipendiat, Saxo-instituttet

Der skal vin til en ordentlig samtale, som der skulle til så meget andet i antikkens Grækenland. Vin indgik i mange sociale aktiviteter og var uundværlig i det kultiske møde med vinguden Dionysos. De tidligste bevarede filosofiske værker kredser da også om den særligt græske fænomen, symposiet, eller drikkegildet. De fleste er nok bekendt med Sokrates’ intellektuelle bedrifter ved sådanne symposier som de er beskrevet af Platon og Xenofon. Der findes dog bevaret fra antikken endnu et højtlærd drikkegilde, nemlig det beskrevet af Athenaeos af Naukratis, skrevet omkring år 200 e.v.t.

I dette værk genkalder Athenaeos sig samtalen ved et symposium, en samtale der blandt andet falder på vinen og en af dens mere uheldige bivirkninger, nemlig mangel på dømmekraft. Diskussionen tager derefter form af en anderledes græsk verdenshistorie hvor læseren præsenteres for store mænds store nederlag alt sammen foranlediget af et umådeholdende forbrug af vin:

Den syrakusiske tyrann, med det velvalgte navn Dionysos (første halvdel af den 5. årh. f.v.t.), drak til han blev næsten blind og hans spytslikkende håndlangere måtte derfor lade som om de intet kunne se, således at han stadig kunne hævde at se klarest. Dionysos’ druk blev dog overgået af den hårdkogte spartanske krigerkonge Kleomenes (slutningen af 6. til begyndelsen af 5. årh. f.v.t.), der betvang flere græske bystater, men endte med at hugge sig selv ned i fuldskab. Værst var dog Kong Antiochos’ nederlag til romerne. For Antiochos (241-187 f.v.t.) lå i druk i bystaten Chalkis, så bedukket at han end ikke ænsede legionernes fremmarch.

I en stille protest mod denne ”vinøse vending” bemærker en af gæsterne sobert at vin trods alt ikke er en forudsætning for tåbelige beslutninger; selv Perseus af Makedonien – en klygtig konge og træmand – formåede at tabe alt. Men hans ord falder for døde øre og historierne fortsætter, blandt andet om hvorledes en unge Alexander, senere den Store, eftersigende var så drikfædig, at hans bekymrede forældre frygtede for hans mandighed. Kun moderens insisteren på at sønnen opretholdt et lignende forbrug af kvinder afværgede katastrofen.

Det turde være åbenlyst at vinen og dens berusende effekt havde alvorlige personlige, men også geopolitiske, konsekvenser og derfor burde påkalde sig opmærksomhed fra tidens fremmeste tænkere.

Blandt Aristoteles’ tabte værker fandtes således en afhandling Om Fuldskab, et emne der tilsyneladende lå den peripatetiske skole meget på sinde, for værker med samme titel tilskrives også Aristoteles’ efterfølgere Hieronymos, Theofrast og Chamaileon. En af Aristoteles’ overleverede iagttagelser vedrører forskellige rusmidlers forskellige effekt, for eksempel øl, en barbarisk drik, som grækerne ikke desto mindre havde lært at sætte pris på: ”Ved alle andre former for beruselse falder de berusede til alle sider. Nogle gange til venstre, eller til højre, eller forlæns, eller baglæns. Men de som lader sig beruse af øl falder kun baglæns.” Om disse observationer bygger på personlige eksperimenter melder historien intet om, men man forstår behovet for fortsatte studier.

I sin ideal bystat ville Platon forbyde alkohol for personer under atten år og allerhelst også for de ældste. Aristoteles forsyner sin gamle lærer med et naturvidenskabeligt argument, for unge mænd er fra naturens side opfyldt af en kraftig varme, og føjer man hertil yderlige varme fra vinen sker det at de unge mænd koger over (det samme gælder ifølge Aristoteles for svin, aber og elefanter). I det hele taget burde man afstå fra druk i alle situationer, der kræver klare tanker og blandt disse fremhæver Platon særligt bryllupper. Den skytiske filosof Anacharsis (begyndelsen af 6. årh. f.v.t.), der tilskrives en række farverige anekdoter, skulle eftersigende have overhørt netop dette gode råd og i fuldskab have giftet sig med en særligt grim kvinde. Ved et drikkegilde blev han konfronteret med denne uheldige bivirkning af sin tørst og indrømmede da også sin fejl. Men for Anacharsis lå løsningen på problemet ligesom årsagen i vinen: ”slave”, råbte han, ”skænk mig en stærkere drik, så hun kan blive smuk”.